

SØRLANDET I VERDEN

- VERDEN PÅ SØRLANDET

Tiltak for økt
næringsutvikling
og nyskaping
på Sørlandet

Rapport fra Sørlandsutvalget 2013

SØRLANDSUTVALGET

SØRLANDET I VERDEN

- VERDEN PÅ SØRLANDET

Tiltak for økt
næringsutvikling
og nyskaping
på Sørlandet

Rapport fra Sørlandsutvalget 2013

Sørlandsutvalget
www.sorlandsutvalget.no

Opplag: 200 stk
Design og trykk:
Bjørvand & Skarpodde
Forsidebilde: Hovefestivalen

INNHOOLD

Forord	5
Kapittel 1: Sammendrag, mandat og sammensetning	6
Sammendrag.....	7
Utvalgets forslag til tiltak.....	11
Mandat og sammensetning	13
Disposisjon og utvalgets forståelse av mandatet	14
Kort og godt om Sørlandet.....	15
Kapittel 2: Beskrivelse og vurdering av næringsrelevante forhold på Sørlandet	16
Innledning	17
Sørlandet - en eksportorientert industriregion i god vekst.....	17
Vekst på Sørlandet - Kristiansand dominerer.....	20
Arbeidsmarked og sysselsetting	22
Potensial for økt yrkesdeltagelse.....	24
Sentralisering av mennesker med høyere utdanning i Norge.....	27
Veivalg for regional vekst.....	29
Utdanning og forskning	34
Universitetet i Agder - driver for regional utvikling.....	35
Etter- og videreutdanning - nødvendig forutsetning for konkurranseevnen.....	36
Dyktige FoU-miljøer, men lav nasjonal tilførsel av forskningsmidler.....	37
Eksportintensiv region.....	39
Utenlandsk eierskap.....	41
Mer forskning der industrien befinner seg	42
Naturgitte forutsetninger	44
Rik tilgang på vannkraft og muligheter for vindutbygging.....	44
Fakta om næringslivet på Sørlandet	46
Kapittel 3: Kartlegging av rammebetingelser	52
Globale økonomiske utviklingstrekk.....	53
Sørlandet trenger både kompetanseutvikling og industriell produksjon.....	54
Hvor avhengige er vi av petroleumssektoren?.....	55
Oljeprisen.....	56
Det grønne skiftet er i gang.....	57
Digital og teknologisk revolusjon endrer markedsmekanismer	59
Kapittel 4: Utvalgets vurderinger og forslag til tiltak	60
Innovasjons- og teknologiregionen Sørlandet.....	64
Kompetanseregionen Sørlandet.....	64
Samferdselsregionen Agder	67
Vekst med regional balanse.....	68
Vest i Vest-Agder	69
Øst i Aust-Agder.....	69
Indre Agder.....	70
Kapittel 5: Økonomiske og administrative konsekvenser	71
Referanser - litteratur	72

FORORD

TIL NÆRINGSDEPARTEMENTET OG KOMMUNAL- OG REGIONALDEPARTEMENTET

Næringsministeren og kommunal- og regionalministeren oppnevnte i 2011 et utvalg med mandat til å beskrive og vurdere næringsrelevante forhold på Sørlandet, kartlegge behov og rammebetingelser for næringslivet på sentrale vekstområder i landsdelen og foreslå tiltak som kan styrke næringsutviklingen og verdiskapingen i regionen. Utvalget avgir med dette sin innstilling.

Utvalget har gjennomført 22 møter. På flere av møtene har det vært eksterne innledere. Dette har vært personer fra nasjonale og regionale forskningsmiljøer, næringsliv og offentlige aktører. I tillegg har utvalget gjennomført 5 innspillmøter i regionen med følgende regionråd som utgangspunkt: Austre Agder, Knutepunkt Sørlandet, Lindesnes, Lister og Setesdal. På disse møtene deltok til sammen 126 personer. Hensikten med møtene var å få regionene på Sørlandet i tale om hva som er de største utfordringene og mulighetene for økt næringsutvikling. Utvalget har sett på Sørlandets utvikling i et kort og et langt perspektiv. I det lange perspektivet, mot 2050, mener utvalget at hele Sør-Norge fra Akershus til Rogaland bør betraktes som én stor region og at dette bør være norske myndigheters utviklingsperspektiv.

Vår visjon for Sørlandet 2050 er at landsdelen er en dynamisk bo- og arbeidsregion. Sørlandet vil være attraktivt for internasjonale selskaper som, takket være de fremragende teknologimiljøene ved universitetet og den høye kompetansen i arbeidsstyrken, fortsetter å etablere seg her. Vi tenker oss at etter at Sørlandet ble integrert med Østlandet og Stavangerregionen gjennom et effektivt og robust veinett, intercitytog, en velfungerende flyplass og gode dypvannshavner, er regionen i 2050 et knutepunkt for verdiskapingen i hele Sør-Norge. Turismen og kulturlivet blomstrer.

Vi ser for oss at det i tiårene frem mot 2050 pågår et grønt skifte i den globale økonomien. Visjonen til World Business Council for Sustainable Development er at klodens befolkning på 9 milliarder mennesker lever godt og innenfor jordens tålegrense. Vår visjon vil være at i 2050 har norsk næringsliv tilpasset seg og utnyttet mulighetene i denne utviklingen. Det har norske myndigheter lagt til rette for gjennom støtte til kompetanse- og teknologiutvikling og utnyttelse av landets energiresurser. Teknologi- og kunnskapsmiljøene som ble utviklet for å utvinne olje- og gassressursene i Norge har i 2050 inntatt globale konkurranseposisjoner i de nye næringene som har vokst frem spesielt innenfor fornybar energi.

I 2050 ser vi at Sørlandet hadde spesielt gode forutsetninger for denne tilpasningen fordi de teknologidrevne bedriftene i regionen forsterket sin markedsdrevne innovasjonskultur, økte samarbeidet om teknologi- og kunnskapsutvikling godt støttet opp om av fremsynte myndigheter. Samtidig ble energi- og naturressursene i regionen utviklet og brukt for å støtte opp om den regionale verdiskapingen. I 2050 er Sørlandet fortsatt Norges mest internasjonale region, og har forsterket relasjonene til markedene som vokste frem som følge av økonomisk vekst i Asia og Afrika.

Med visjonene for 2050 i bakhodet, har utvalget sett på tiltak staten og regionale aktører kan iverksette på kort sikt, tiltak som kan gi Sørlandet en positiv næringsutvikling på vei mot å oppnå disse visjonene. I innstillingen ser en at mange av de tiltakene utvalget foreslår, sorterer under andre departementer enn de to som var våre oppdragsgivere. Slik må det være. Tiltak rettet mot næringsutvikling i en region må være sektorovergrepene.

De senere årene har det vært et sterkere fokus på regional næringsutvikling og regionale innovasjonssystemer. Det er derfor utvalgets håp at rapporten også kan være et bidrag inn i denne debatten.

Sørlandet, juni 2013
Torunn Lauvdal, leder

KAPITTEL 1

SAMMENDRAG, MANDAT OG SAMMENSETNING

Setesdal, Noreg tett på / Anders Martinsen Fotografer

Sammendrag

Sørlandsutvalget har gjennom to lærerike og inspirerende år vurdert Sørlandets situasjon og konkludert om behov for tiltak som kan sikre fortsatt vekst og utvikling i hele landsdelen.

Sammenlignet med andre regioner og Norge som helhet, har Sørlandet hatt god vekst de siste ti årene. Teknologi er nå landsdelens fremste merkevare og største inntektskilde. Det globale Sørlandet er en viktig eksportregion for Norge. Flere vekstnæringer i landsdelen har samlet seg i nettverk og klynger med felles strategier for utvikling, omstilling og vekst. Universitetet i Agder har på få år blitt Norges fjerde største universitet og er mange studenters førstevalg. Den etterlengtede firefeltsveien mellom Grimstad og Kristiansand fra 2009 har i høy grad bidratt til å utvikle et felles arbeidsmarked i de sentrale vekstområdene. Kilden teater og konserthus

Det store bildet er derfor positivt. Utvalget mener samtidig at Sørlandet, sammenliknet med andre regioner i Norge, er sårbart for endringer i internasjonale rammevilkår. Det har med næringsstrukturen å gjøre. Utvalget mener at norske myndigheter er tjent med større oppmerksomhet om Sørlandet. Regionen har et stort potensial for videre utvikling, og god utvikling vil gagne landsdelen så vel som hele Norge.

Utvalget peker på følgende næringsrelevante forhold:

- Sørlandet er en eksportrettet industriregion. Eksporten er svært viktig for Sørlandets verdiskaping. Vest-Agder er i dag Norges viktigste eksportfylke for bearbeidede industrivarer.
- Oljeteknologiindustrien har de siste ti årene utviklet seg til å bli den helt dominerende næringen. Oljeteknologibedriftene på Sørlandet er organisert i NCE NODE, og står i dag for to tredjedeler av landsdelens samlede omsetning, og en tredjedel av næringens eksport fra Norge.
- Oljeteknologiindustrien kjennetegnes ved å være en eksportnæring som ikke eksporterer råvarer eller bearbeidede produkter, men tjenester basert på høyteknologisk kompetanse. Utviklingen i denne næringen representerer derfor noe helt nytt for Norge, som tradisjonelt har vært et råvareeksporterende land. 50 prosent av eksporten fra Norge består i dag av tjenesteeksport.
- I tillegg har prosessindustrien på Sørlandet hatt en langt mer positiv utvikling enn i landet for øvrig. De største prosessindustribedriftene er utenlandsk eid, og de er samlet i Eyde-nettverket. Det viser at Sørlandet har den kompetansen som etterspørres globalt. Med et samlet FoU-budsjett på 250 mill. kroner i året står Eyde-bedriftene overfor omfattende utviklingsprosesser. De har i fellesskap innledet utviklingsprogrammer blant annet for å redusere energi- og ressursforbruket og CO2-utslippene.
- Opplevelsesindustrien er også en vekstnæring på Sørlandet. Arena USUS samler reiselivsaktører og kulturbedrifter i et nettverk som arbeider sammen for å se på næringen i et helhetlig perspektiv, ha fokus på gjenkjøp og drive med kompetansebasert profesjonalisering av hele bransjen. Selv om næringen står

for en liten andel av Sørlandets verdiskaping, ser utvalget potensial for utvikling. Markedet er krevende for næringen siden kostnadsnivået i Norge er høyt sammenliknet med resten av Europa. Økt verdiskaping i opplevelsesnæringen vil være spesielt viktig for en jevnere fordeling av vekst i hele regionen.

- Sammenliknet med andre eksportregioner i Norge, har Sørlandet færre eksportnæringer. Utvalget peker på at dette bidrar til regionens sårbarhet. Ulikt Vestlandet og Nord-Norge, har Sørlandet ikke naturgitte forutsetninger for fiske eller havkultur. Den største delen av eksporten er knyttet til den globale petroleumssektoren. Det gjør at eksporten på Sørlandet har færre bein å stå på.
- Sørlandet har rikelig tilgang på vannkraft. Det har vært en forutsetning for bærekraftig produksjon i industrien, men er i seg selv en vekstbransje og bidrar til økt verdiskaping i regionen. Nærheten til Europa kan være relevant i spørsmålet om fremtidig utveksling av bærekraftig energi. I tillegg er vind- og solforhold gode. Utvalget mener at Sørlandet har et stort potensial i utviklingen av fremtidens energibærere.
- Veksten på Sørlandet er i økende grad konsentrert om Kristiansandsregionen. Hele 64 prosent av regionens samlede omsetning kommer nå derfra. Av dette er 82 prosent av den totale omsetningen fra oljeteknologiindustrien. Utvalget understreker Kristiansands avgjørende positive betydning for vekst i hele landsdelen. Kristiansand har utviklet seg til å bli den dynamiske vekstmotoren landsdelen trenger. Samtidig mener utvalget det i tillegg er behov for tiltak som legger til rette for vekst i hele regionen.
- Raske omstillinger kan føre til dårlig samsvar mellom næringslivets behov og arbeidsstyrkens kompetanse. Sysselsettingsnivået i regionen er lavt. Samtidig får ikke industrien rekruttert nødvendig kompetanse. Det er en fare for at flere kan risikere å bli omstilt til passivitet. Til tross for en positiv utvikling, har Sørlandet fremdeles mange unge uføre og unge mennesker på arbeidsavklaringspenger. Utvalget mener det er behov for å satse mer på utdanningsløpet med tidlig innsats for at alle skal bli godt rustet til å delta i arbeidslivet. På Sørlandet deltar kvinner noe mindre i arbeidslivet enn menn, sett i forhold til landsgjennomsnittet. Dette kan delvis tilskrives næringsstrukturen. Selv om UiA har bedret mulighetene for utdanning i regionen, og følgelig de lokale rekrutteringsmulighetene for viktige næringer, søker fortsatt yngre arbeidstakere med høyere utdanning seg til bedre arbeidsmarkeder, spesielt Osloregionen. Utvalget ser behov for utvikling av et variert arbeidsmarked i landsdelen også for å kunne trekke til seg yngre arbeidskraft.
- Sørlandet har fått et bedre arbeidsmarked rundt Arendal, Grimstad og Kristiansand etter at en firefeltsvei mellom Grimstad og Kristiansand kom på plass. Samtidig er landsdelen preget av dårlig riksvei, en lavt prioritert flyplass og lite midler til kollektivtrafikk. Trafikkbelastningen er svært stor på strekningene E18 og E39. Dette er hovedåren mellom Norges to største vekstregioner. Veistandarden er ikke tilfredsstillende. Sørlandet kan bli et knutepunkt i stedet for en flaskehals, noe som ville komme hele Sør-Norge til gode. Det krever høyere prioritering og mer strategisk planlegging fra nasjonalt hold. Veien gjennom Setesdal er den korteste veien fra Europa til de norske fjordene, men holder ikke en standard som gjør at dette potensialet kan utnyttes fullt ut.

- De fleste analyser av hva vi skal leve av i fremtiden legger vekt på at høykostlandet Norge vil måtte konkurrere på kompetanse. Regioner må tiltrekke seg kompetansearbeidsplasser og sørge for utvikling av næringer som baserer seg på kompetanse til erstatning for arbeidsintensiv industriell produksjon. Dette var en viktig konklusjon i NOU 2011:3 Kompetansearbeidsplasser – drivkraft for vekst i hele landet. Tjenestesektoren vil derfor være viktig. Sørlandet har en mindre utviklet tjenestesektor, sammenlignet med andre vekstområder i Norge hvis man ser bort fra oljeteknologiindustrien. Dette er med på å bidra til et mindre variert arbeidsmarked for høyt utdannede mennesker.
- Utvalget presiserer at kompetansearbeidsplasser ikke kun finnes innen tjenestesektoren. Industrien på Sørlandet etterspør kompetanse, og flere bedrifter har fokus på forskning og utvikling. Industrien på Sørlandet er høyteknologisk og innovativ og har vist seg omstillingsdyktig. Det er blant annet vist gjennom oljeteknologiindustriens vekst, og at prosessindustrien har holdt stand i tøff konkurranse.
- Utvalget mener satsingen på klyngedannelser gjennom en offensiv næringspolitikk har vært vellykket. Sørlandet har nytt godt av satsingen, og har NCE og ARENA-prosjekter innen viktige næringsgrupper. Det er svært viktig at næringspolitikken følges opp i tråd med nettverkens behov og strategier for å bidra til videre utvikling og vekst. Spesielt gjelder det mulighetene for å videreutvikle samarbeidet mellom viktige eksportrettede industrimiljøer og ledende forskningsmiljøer.
- Utvalget mener det i denne sammenheng må være bedre samsvar mellom industriens behov og satsingen på forskning og utvikling. Selv om det finnes gode ordninger for næringsrettet forskning, går i dag 90 prosent av offentlige forskningsmidler i Norge til de tre store universitetsbyene Oslo, Bergen og Trondheim. Satt på spissen kan man si at Norge bygger kunnskapssamfunnet i tre byer, og ikke der den eksportrettede industrien faktisk befinner seg. Denne industrien er svært viktig for Norge. Dersom forskningen skal bidra til å styrke omstillingsevnen i næringslivet, må det gjøres noe med denne fordelingen. Bedriftene på Sørlandet har behov for mer forskningssamarbeid med ledende forskningsmiljøer. En bør se på muligheter for å bygge kompetanse lokalt, legge til rette for nasjonalt og internasjonalt forskningssamarbeid og yte støtte til samarbeid mellom akademia og industriens egne forskningsmiljøer. Utvalget vil fremheve at innovasjon og nyskaping ofte springer frem av samarbeid mellom den etablerte, akademiske forskningen og den anvendte, erfaringsbaserte kunnskapen i bedriftene.
- Utvalget mener videre at satsingen på opplevelsesnæringer gjennom den gode økningen i kulturbudsjettet de siste år har vært riktig. Den har gitt gode resultater på Sørlandet. Opplevelsesnæringen, og spesielt den delen som knytter seg til kultur, er svært viktig som tiltak for å få attraktive bo- og arbeidsmarksregioner. Opplevelsesindustrien på Sørlandet ønsker å satse på kompetanseoppbygging. Utvalget støtter dette, og mener en utvikling av næringen vil komme hele landsdelen til gode. Videre ser utvalget at støtte til et allerede nasjonalt anerkjent kompetansemiljø innen opplevelsesnæring kan bidra til utvikling av næringen nasjonalt.

Foto: Olav Breen

Utvalgets samlede vurdering er at Sørlandet er en sårbar region, men med vekstpotensial, gitt at det gjennomføres tiltak. Næringsstrukturen er ensidig, og Sørlandets verdiskaping er i stor grad knyttet til petroleumssektoren. Utvalget etterlyser et større fokus nasjonalt på hvordan endringer i globale rammevilkår vil kunne slå ulikt ut for norske regioner med ulik næringsstruktur.

Utvalget har sett på hvilke globale rammebetingelser som kan påvirke Sørlandets økonomi og vekstmuligheter i fremtiden. Næringsstrukturer endres kontinuerlig, og omstillingsprosesser kan ha omfattende konsekvenser. Vi kan anta at næringsstrukturen vil se helt annerledes ut i 2050, og at de fleste arbeidsplassene ikke eksisterer i dag.

Befolkningsendringer endrer økonomiske styrkeforhold. Beregninger viser at kloden vil ha om lag ni milliarder innbyggere rundt 2050. Veksten er størst i Asia og Afrika, mens det forventes en stagnasjon i de industrialiserte landene og i Kina som følge av ettbarnspolitikken. Den største veksten vil komme i land som evner å fornye arbeidsstyrken gjennom befolkningsvekst. Sørlandet lever godt av høy teknologisk kompetanse som selges til det globale markedet. På sikt vil vekstøkonomiene likevel sannsynligvis ta igjen dette teknologiske forspranget, og forskjellene vil flate ut. Utvalget mener derfor det er viktig å satse tungt på kompetanseutvikling.

I kjølvannet av finanskrisen sliter mange av de industrialiserte landene med å få kontroll over statlig gjeld, budsjettunderskudd, høy arbeidsledighet og ikke minst en omfattende ungdomsledighet. Norges ressursgrunnlag og næringsstruktur gjør at vi påvirkes annerledes enn andre industrialiserte land. Raskt økende etterspørsel har gitt prisoppgang på viktige norske produkter som olje, gass og fisk. Samtidig er importen vridd i retning av billige forbruksvarer fra de samme landene. Dette har gitt en betydelig forbedring av bytteforholdet, samtidig som importen

i liten grad konkurrerer med varer Norge selv produserer. Utviklingen har vært spesielt gunstig for Sørlandet. Utvalget viser samtidig til todelingen i norsk økonomi, og mener det er behov for å styrke også andre deler av næringslivet enn den petroleumsbaserte.

Etterspørselen etter olje i Asia har bidratt til å opprettholde en stabilt høy oljepris. Det er knyttet stor usikkerhet til utviklingen i energiprisene. Redusert veskt i Kina, skifergassutvinning som vil kunne gjøre USA selvforsynt med olje og gass og tiltak for å møte klimaendringene kan bidra til lavere etterspørsel. Vedvarende fall i energiprisene vil ha dramatiske konsekvenser for Norge, og spesielt for Sørlandet.

Aktiviteten på norsk sokkel vil etter hvert reduseres, men det er knyttet stor usikkerhet til omfang og tidshorisont. Utvalget viser til at oljeteknologiindustrien på Sørlandet er mindre knyttet til norsk sokkel enn for eksempel på Vestlandet. Det medfører at Sørlandet i større grad er avhengig av global aktivitet i petroleumssektoren. Oljeteknologibedriftene leverer også til romfartsindustri, fornybar energi og helseteknologi. Utvalget mener det er avgjørende å sikre teknologikompetansen slik at den får flere anvendelsesområder i nye markeder.

Det grønne skiftet er i gang. De fleste land har gjennom FN sluttet seg til målet som forskerne har anbefalt om at jordas temperatur ikke skal stige mer enn to grader. Til tross for fraværet av en global klimaavtale pågår likevel omfattende tilpasninger mot lavutslippssamfunnet. Utvalget viser her til ambisiøse utslippsmål i blant annet Kina, USA og EU. Kina er nå verdens største investor i fornybar energi. Utvalget viser videre til Vision 2050 som viser at ledende globale selskaper selv tar omstillingene på alvor. På Sørlandet, spesielt innenfor Eyde-nettverket der bedriftene er eid av noen av verdens største selskaper, har man omgjort denne visjonen til sin egen strategi og et veikart for felles investeringer. Utvalget mener Sørlandet har mange av forutsetningene som skal til for å lykkes i fremtidens verdiskaping. Utvalget mener regionens fortrinn innen fornybar energi må utnyttes for å sikre nødvendig omstilling.

Den digitale revolusjonen endrer markedet hyppig. Fysiske avstander får mindre betydning. Alle kan få informasjon i sanntid verden over. Maktforhold endres fra redaktør til leser, fra lege til pasient og fra markedsførere til kunder. Nye næringer skapes. Innovasjon og kreativitet er nøkkelen til å lykkes i dette markedet. Den digitale revolusjonen reduserer betydningen av geografi. Man kan jobbe fra hvor som helst og når som helst. Utvalget peker på behovet for at Sørlandets IT-miljøer styrkes. Det skal finnes tilstrekkelig kapital til at nye, vekstkraftige næringer kan hjelpes i gang. Dette vil bidra til å øke andelen kompetansearbeidsplasser innen tjenestesektoren på Sørlandet.

UTVALGETS FORSLAG TIL TILTAK

Utvalgets forslag til tiltak er i sin helhet presentert i kapittel fire. Utvalget mener at alle tiltakene er viktige. Her i sammendraget ønsker vi å trekke fram fire konkrete tiltak som vil være særlig viktige for fortsatt vekst og en bedre fordeling av verdiskapingen på Sørlandet:

- For det første foreslås det at staten yter et tilskudd til Sørlandslab som Universitetet i Agder skal etablere i samarbeid med næringslivet, og med oljeteknologiindustrien i spissen. Sørlandslab skal være en felles arena for

forskning, innovasjon, utvikling og utdanning, og er et høyt prioritert tiltak i regionen. Sørlandslab vil bidra til å møte industriens behov for avanserte laboratoriefasiliteter, og vil styrke samarbeidet med ledende forskningsmiljøer både i Agder og ved andre universiteter i Norge, så vel som internasjonalt. Tiltaket er viktig for å sikre utviklings- og omstillingsevnen i ledende industrimiljøer på Sørlandet og vil bidra til fortsatt vekst.

- For det andre foreslås støtte til Fakultetet for teknologi og realfag ved UiA til utviklingen av School of Engineering (SoE). Dette er også et høyt prioritert regionalt tiltak. Fakultetet samarbeider i dag med næringslivet og ledende nasjonale og internasjonale forskningsmiljøer. SoE skal være relevant for industrien og andre, både når det gjelder utdanning, forskning og innovasjonsvirksomhet. SoE skal være dimensjonert for 4000 studenter innen 2020. Dette innebærer støtte til en økning på 2 500 studenter. SoE vil bidra til å bedre det lokale rekrutteringsgrunnlaget for industrier i god vekst.
- For det tredje foreslås opprettelsen av et nasjonalt kompetanse- og forsknings-senter for opplevelsesnæringen. Dette skal være lokalisert på Sørlandet. Det finnes allerede et anerkjent forskningsmiljø på Agder innen kultur, turisme og reiseliv som har en bedriftsnær tilnærming og et særlig fokus på næringsutvikling. En støtte til videreutvikling av dette miljøet vil ikke bare styrke næringen lokalt, men vil også bidra til å øke samhandlingen mellom forskning og næringsliv på et felt der Norge har en tøff konkurransesituasjon, og samtidig et stort verdiskapingspotensial. Det er et tilleggsmoment at en støtte til opplevelsesindustrien også vil komme hele landsdelen til gode, fordi bedriftene er spredt over hele Sørlandet.
- Sist, men ikke minst, ser utvalget et stort behov for at Sørlandet prioriteres høyt når det gjelder samferdsel. Utvalget ser derfor behov for at planene i NTP forseres, og at en bedre og mer helhetlig samferdselsplan for Sørlandet vil være det enkelttiltaket som i størst grad vil bidra til å jevne ut veksten som i økende grad er konsentrert om Kristiansand.

Utvalget mener Sørlandet har et stort utviklingspotensial som gjennom strategisk satsing vil komme hele Sør-Norge til gode og på sikt være samfunnsøkonomisk lønnsomt.

Mandat og sammensetning

Sørlandsutvalget ble nedsatt av nærings- og handelsminister Trond Giske og kommunal- og regionalminister Liv Signe Navarsete i august 2011 med følgende mandat:

Utvalget skal

- *Beskrive og vurdere næringsrelevante forhold på Sørlandet*
- *Kartlegge behov og rammebetingelser for næringslivet på sentrale vekstområder i landsdelen*
- *Foreslå tiltak som kan styrke næringsutviklingen og verdiskapingen i regionen*

Sørlandsutvalget ble oppnevnt med følgende sammensetning:

- Leder: Torunn Lauvdal, rektor Universitetet i Agder
- Agnes Norgaard, distriktssekretær LO Aust Agder
- Anne Lene Dale, Dalestrategi AS
- Erle Holstad Wright, student/Oxford Research/Trainee Sør
- Erling L. Hellum, direktør Innovasjon Norge Agder
- Helene F. Fladmark, daglig leder Eyde-Nettverket
- Kjell O. Johannessen, daglig leder NCE Node
- Lasse Eidskrem, destinasjonssjef Destinasjon Hovden og Setesdal
- Ranjith Molegoda, prosjektleder Aker Solutions
- Sarita Sehjal, gründer og daglig leder Mother India
- Siri Mathiesen, regiondirektør NHO Agder
- Toffen Gunnufsen, gründer og styremedlem Toffen Live
- Tom Nysted, konsernsjef Agder Energi
- Ansgar Gabrielsen, styreleder Cultiva
- Tom John Versland, banksjef Sparebanken Pluss, Flekkefjord og Kvinesdal

Sekretær for utvalget:

Rachel Funderud Syrtveit, seniorrådgiver og prosjektleder ved Universitetet i Agder.

Ansgar Gabrielsen trakk seg fra utvalget tidlig i 2012 av personlige kapasitets-hensyn. Tom John Versland har ikke møtt i utvalget siden februar 2012.

Disposisjon og utvalgets forståelse av mandatet

Rapporten er utformet slik at den følger mandatets tredeling.

Kapittel 2 er en beskrivelse og vurdering av næringsrelevante forhold på Sørlandet. Utvalget har avgrenset næringsrelevante forhold til å omfatte trekk ved næringsstrukturen, sysselsettings- og utdanningsnivå og enkelte levekårsbetraktninger, grad av regional integrasjon og kommunikasjon og regionens naturgitte komparative fortrinn. I tillegg er det gitt en kort oversikt over noen kategorier av næringer.

I kapittel 3 beskrives rammebetingelser for sentrale vekstområder i regionen. Disse er knyttet sammen med tematisk viktige områder for regionen, og bygger opp under forslag til tiltak.

Kapittel 4 inneholder utvalgets beskrivelser av behov i regionen, og utvalgets forslag til tiltak for økt næringsutvikling på Sørlandet.

Kapittel 5 angir noen grove anslag for administrative og økonomiske konsekvenser av utvalgets forslag til tiltak.

Kort og godt om Sørlandet

Kilde: SSB

Antall kommuner i Agder	30
Antall innbyggere i Agder	289 125 i 2013
Sysselsettingsprosent i Agder	66,3% i 2012 - litt under landsgjennomsnittet på 69,2%
Antall nyetableringer i 2012	2 932 nye foretak
Antall registrerte bedrifter i 2012	29 216 bedrifter, utgjør 5,7% av landets totale antall bedrifter

Kilde: Oxford Research AS

Næringskategori	Omsetning i 2011	
	Kroner	Andel
Jordbruk, skogbruk og fiske	683 mill. kr.	0 %
Industri og energi	63 848 mill. kr.	39 %
Bygg og anlegg	19 409 mill. kr.	12 %
Varehandel og personlig tjenesteyting	46 360 mill. kr.	28 %
Transport og kommunikasjon	12 861 mill. kr.	8 %
Reiseliv	2 047 mill. kr.	1 %
Bank, finans, eiendom og forretningsmessig tjenesteyting	19 779 mill. kr.	12 %
Uoppgitt	365 mill. kr.	0 %
Sum	165 353 mill. kr.	100 %

Kilde: Oxford Research AS

Region	Omsetning i 2011	
	Kroner	Andel
Listerregionen	11 616 mill. kr.	7 %
Lindesnesregionen	7 145 mill. kr.	4 %
Kristiansandsregionen	106 233 mill. kr.	64 %
Østre Agder	38 132 mill. kr.	23 %
Setesdal	2 227 mill. kr.	1 %
Sum	165 353 mill. kr.	100 %
Bank, finans, eiendom og forretningsmessig tjenesteyting	19 779 mill. kr.	12 %
Uoppgitt	365 mill. kr.	0 %
Sum	165 353 mill. kr.	100 %

Utdannings- og forskningsinstitusjoner på Agder
Universitetet i Agder
Mediehøgskolen Gimlekollen
Ansgar teologiske høyskole
Agderforskning
TEKNOVA
Noroff
Havforskningsinstituttet, avdeling Flødevigen
Bioforsk Øst
NIVA Region sør

Næringsnettverk på Sørlandet:

NCE NODE: globalt ledende oljeteknologiklynge basert på Sørlandet med 57 bedrifter som leverer til oljeindustrien.

ARENA USUS: nettverk av opplevelsesindustribedrifter på Sørlandet med 75 medlemsbedrifter.

Eyde-nettverket: ARENA prosjekt med et nettverk av 9 prosessindustribedrifter lokalisert over hele Sørlandet.

ARENA Fritidsbåt: Flere bedrifter innen fritidsbåtproduksjon som samarbeider spesielt mye på FoU og innovasjon.

ARENA Digin: over 70 IKT bedrifter som samarbeider blant annet om innholdsproduksjon.

Sørlandsporten teknologi-nettverk: 13 bedrifter innen mekanisk industri som er lokalisert øst i Aust-Agder.

Lister Alliance: 10 bedrifter innen mekanikk og energi som samarbeider om blant annet bedre markedsføring og felles prosjekter.

KAPITTEL 2

BESKRIVELSE OG VURDERING AV NÆRINGSRELEVANTE FORHOLD PÅ SØRLANDET

Foto: Colourbox

Innledning

I dette kapitlet beskrives og vurderes næringsrelevante forhold som er spesielle for Sørlandet. Utvalget sammenligner Sørlandets næringsstruktur med andre norske regioner. Utvalget har avgrenset næringsrelevante forhold til å handle om geografi, trekk ved næringsstrukturen, utenlandsk eierskap, samferdsel, utdanning og forskning, sysselsetting, befolkningsutvikling og enkelte levekårsspørsmål. Utvalget har også viet oppmerksomhet til et regionalt fortrinn som kjennetegner Sørlandet, nemlig vannkraft.

Sørlandet - en eksportorientert industriregion i god vekst

Skog, vannkraft og nærhet til havet var utgangspunktet for utviklingen av Sørlandets næringsstruktur og er det fremdeles. Sjøfarten har vært viktig i mange hundre år, men storhetstida for seilskutene kom midt på 1800-tallet, da England opphevet navigasjonsakten, fram til første verdenskrig, da dampskipene for alvor overtok transporten på havet. Norge kunne den gang hevde seg i konkurransen med lave lønninger og en lang kyst. Eksport av trelast var også en viktig næring. I området rundt Arendal var det ikke uvanlig at bøndene ble redere ved å levere tømmer til skipene. I 1884 var Arendal Norges fremste sjøfartsby med ca. 500 skip på i alt 210 000 tonn (13 prosent av landets tonnasje).

På begynnelsen av 1900-tallet ble et nytt industrieventyr innledet i Norge med gründeren og Arendalsmannen Sam Eydes visjon om at nærhet til fossefall og mulighet for energiutbygging var et godt utgangspunkt for etablering av industri. Det som i dag er Xstrata Nikkelverk i Kristiansand, ble etablert i 1910, etterfulgt av Arendal Smelteverk på Eydehavn i 1912, i dag Saint-Gobain CM.

Målt i arbeidsplasser og verdiskaping er Sørlandet i dag en globalt orientert industriregion i god vekst. I perioden fra 2000 til 2011 har antall arbeidsplasser i næringslivet økt med 12,4 prosent på landsbasis. Til sammenlikning har veksten i Kristiansandsregionen i samme periode vært på 28,3 prosent.

Eksport står for mye av landsdelens inntekter. Eksporten omfatter industrielt bearbejdede varer fra prosessindustrien og etter hvert en omfattende eksport fra oljeteknologiindustrien som består av både varer og tjenester. Det produseres mye vannkraft på Sørlandet, og om lag 50 prosent av denne går til industrien. Dette har som resultat at Sørlandet i tillegg til å være eksportør av fornybar energi, også eksporterer fornybar energi i form av metallurgiske produkter. I 2013 er det industri og energi som står for størstedelen av regionens samlede omsetning, hele 39 prosent.

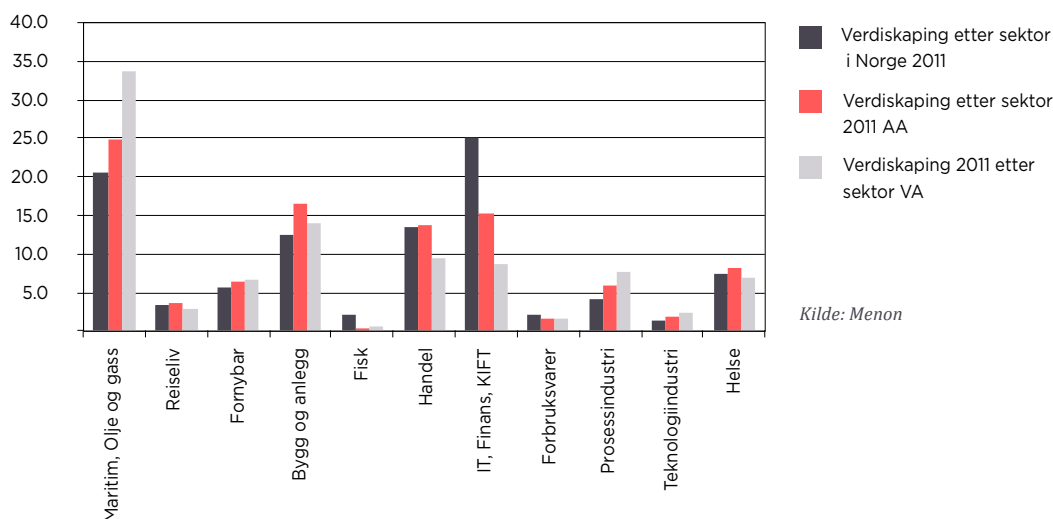
En viktig årsak til den positive utviklingen er altså veksten innen oljeteknologiindustrien. Oljeteknologibedriftene har de siste årene utviklet seg til å bli en av de viktigste vekstnæringene både for Norge og for Sørlandet. Dette er også den første store eksportnæringen i Norge som ikke selger naturressurser eller foredlede naturressurser, men teknologi og kompetanse. På grunn av den sterke veksten har Norges tjenesteeksport fått langt større betydning i forhold til råvareeksporten. I følge Menon står tjenesteeksporten i dag for 50 prosent av Norges samlede eksport.

Det er dette som er bakgrunnen for at Sørlandet kan betegnes som en teknologidrevet kunnskapsregion. I dag er det først og fremst ingeniørkunst, industriell design og systemkunnskap på høyt nivå som er grunnlaget for veksten og eksporten på Sørlandet, båret frem av utviklingen innen petroleumssektoren og en høy oljepris.

Sammenliknet med andre regioner i Norge, har Sørlandets næringsstruktur en høyere andel industri. Opplevelsesnæringen er en viktig næring fordi potensialet er stort. Denne næringen står imidlertid bare for én prosent av den samlede verdiskapingen i 2012.

Som neste tabell viser, har Sørlandet mindre verdiskaping innen kunnskapsintensiv forretningsmessig tjenesteyting enn landet sett under ett, og langt større aktivitet innen maritime næringer/oljeteknologi og prosessindustri.

Figur: Verdiskaping etter sektor

Kilde: Menon

Sørlandet har få KIFT-arbeidsplasser (kunnskapsintensiv forretningsmessig tjenesteyting). Dette er arbeidsplasser som krever høy utdanning og som virker som støtte-tjeneste for andre typer næring. Slike arbeidsplasser er viktig for en regions evne til omstilling og fornyelse.

Sørlandet har for øvrig lite jordbruk, skogbruk og fiske, selv om jordbruk og skogbruk er relativt viktige næringer i indre Agder, og på flankene øst i Aust-Agder og vest i Vest-Agder. Jordbruk kan i større grad knyttes opp til opplevelsesindustrien. Kortreist mat og nisjeprodukter har Sørlandet flere gode eksempler på, og verdiskapingspotensialet er stort. Økt satsing på kompetanse og økt forskningsinnsats, også innenfor opplevelsesnæringen, kan være med på å forløse verdiskapingspotensialet.

En generell utfordring for det nasjonale reiselivet er et høyt kostnadsnivå kombinert med et for øyeblikket finanskriserammert nærmarked i Europa. Norge tar ikke del i den globale vekstnæringen som reiseliv er, men tvert i mot taper man markedsandeler. Reiselivet i distriktene har en særlig vanskelig markedssituasjon, hvor tallet på både norske og utenlandske gjester stadig reduseres. Denne situasjonen til tross, har Norge mer enn tredoblet inntektene på utenlandske turister de siste 30

årene. Men fordi næringen vokser så sterkt globalt, har likevel markedsandelen nær halvert seg. Dette synliggjør en utfordring, men også store muligheter. Sørlandet er intet unntak. Da utvalget besøkte alle Agders regioner, var budskapet fra mange kommuner at reiseliv var bærebjelken i næringslivet. For Sørlandet, og spesielt indre Agder, er det svært viktig å utvikle reiselivet for å sikre næringsutvikling og vekst.

Foto: Olav Breen

Det er et stort potensiale for vekst innenfor opplevelsesnæringen, både når det gjelder profesjonalisering, lokaliteter og grunnfinansiering. Arena USUS har i 2012 75 medlemmer. Opplevelser av alle slag inkluderes, og strategien er tuftet på forskning og systematisk kunnskapsutvikling. Det har medført en sterk utvikling av opplevelsesindustrien på Sørlandet.

Det arbeides med innholdet for opplevelsesindustrien og reiselivet parallelt på Sørlandet. Utfordringene er like: Det er for liten kontakt mellom de forskjellige bedriftene innen næringen, og det er for lite kompetanse. Dette er det jobbet systematisk med på Sørlandet, med det resultat at USUS er blitt en modell for hvordan jobbe systematisk med reiseliv og kulturnæring.

Oljeteknologiindustriens vekst har bidratt til en generell positiv regional utvikling. Flere sektorer har fått økt omsetning som direkte følge av veksten i disse bedriftene. Det er likevel lite fremvekst av nytt næringsliv, noe som er et viktig bidrag til økt variasjon og kompetansebygging.

Sørlandet blir med andre ord stadig bedre på det man er god på. Det satses der man er sterke, og dette får positive ringvirkninger for store deler av regionen. Dette er en god utviklingsstrategi, men det er samtidig svært viktig å legge til rette for ny næringsvirksomhet.

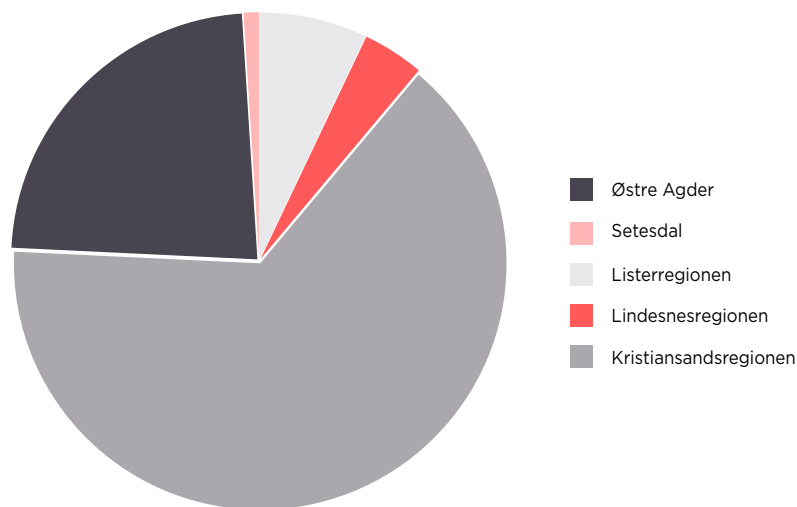
Vekst på Sørlandet – Kristiansand dominerer

Kommunene i Agder samarbeider gjennom fem politiske regioner:

- Østre Agder: Risør, Tvedestrand, Froland, Vegårshei, Gjerstad, Åmli, Arendal og Grimstad
- Setesdalsregionen: Evje og Hornnes, Bygland, Valle og Bykle
- Kristiansandsregionen: Birkenes, Vennesla, Iveland, Kristiansand, Lillesand, Songdalen og Søgne
- Lindesnesregionen: Lindesnes, Mandal, Audnedal, Marnardal og Åseral
- Listerregionen: Farsund, Flekkefjord, Hægebostad, Kvinesdal, Lyngdal og Sirdal

På Sørlandets skjer det meste av verdiskapingen i Kristiansandsregionen. Av den samlede omsetningen på Sørlandet kommer hele 64 prosent nettopp fra denne regionen. Kristiansandsregionen står videre for 82 prosent av omsetningen fra oljeteknologiindustrien. Samtidig må det føyes til at denne delen av industrien er en del av det globale næringslivet, hvor de om lag 30 000 underleverandørene kommer fra over 30 forskjellige land.

Figur: Omsetning fordelt på regioner (Andel av total omsetning 2012)

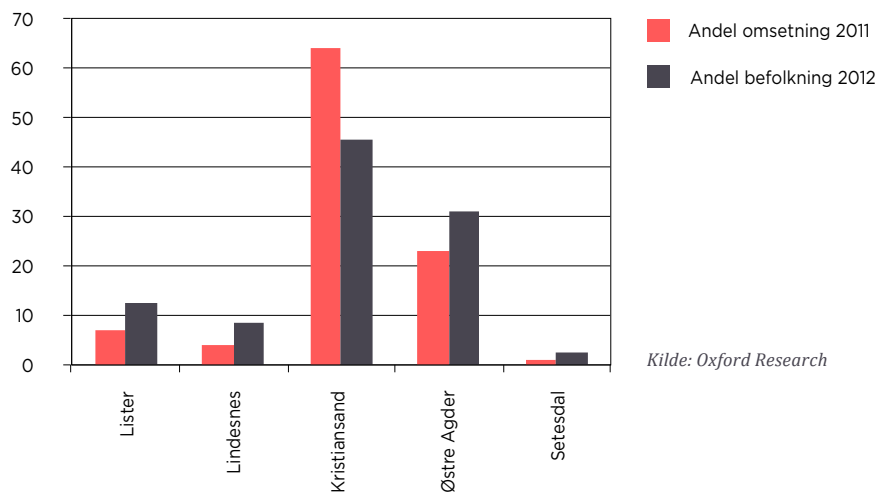

Kilde: Oxford Research / Konjunkturbarometeret

Setesdal og Lindesnesregionen står for henholdsvis 1 og 4 prosent av omsetningen på Sørlandet.

Selv om Kristiansandsregionen også er den klart mest folkerike regionen på Sørlandet, er den totale omsetningen langt høyere enn befolkningen skulle tilsi. Dette illustreres i neste figur.

Figur: Sørlandets omsetning i forhold til folketall i regionene.

Kristiansandsregionen er altså svært viktig for Sørlandets økonomi. Oljeteknologiindustrien er konsentrert i dette området, men storbyen Kristiansand har også flest andre typer kompetansearbeidsplasser. Den gode veksten i Kristiansand tiltrekker seg, i likhet med andre storbyer, ressurser som igjen gir grobunn for økt vekst. Kristiansand har derfor også det mest varierte arbeidsmarkedet.

Kristiansand er en motor for utvikling på Sørlandet. Utvalget mener det er nødvendig å bidra til en mer variert næringsutvikling som også kommer resten av regionen til gode. Det vil redusere sårbarhet og sørge for vekst i større deler av regionen.

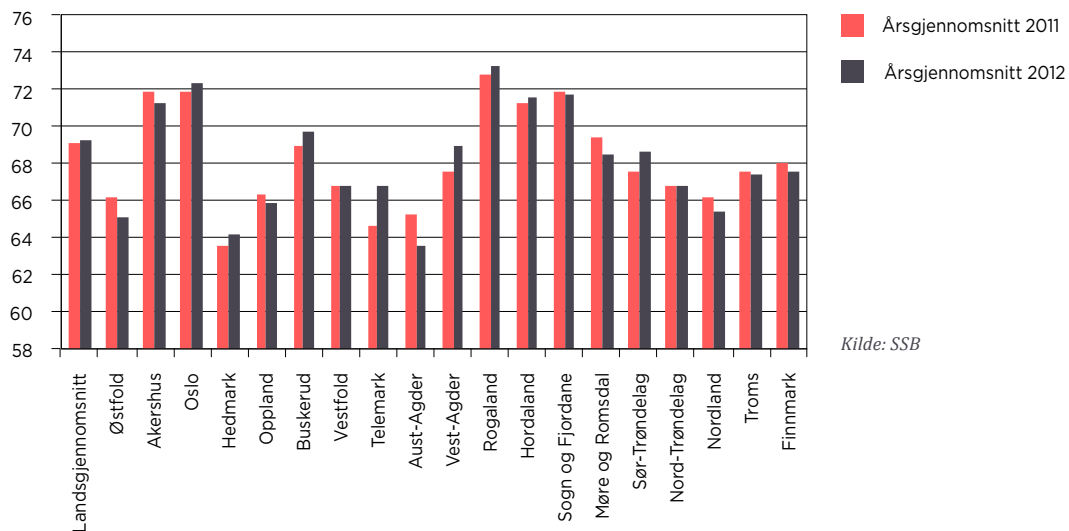
Arbeidsmarked og sysselsetting

Sørlandet har et velfungerende arbeidsmarked i og omkring de største byene, men har samtidig et lavt sysselsettningsnivå sammenlignet med andre regioner. Dette til tross for den gode veksten. Normann og Garmann Johnsen skriver:

“I dag går deler av arbeidslivet veldig bra, og man har mangel på arbeidskraft, mens yrkesdeltagelsen er lav. Det tilsier at det er behov for et bredt spekter av arbeidsplasser, også “lavterskel”-arbeidsplasser.”

Figuren nedenfor viser forskjellene i sysselsettningsnivå mellom fylkene i Norge. Aust-Agder har den laveste sysselsettningsgraden i hele landet. Vest-Agder ligger på landsgjennomsnittet.

Figur: Sysselsettningsgrad 2011 og 2012 etter bostedsfylke

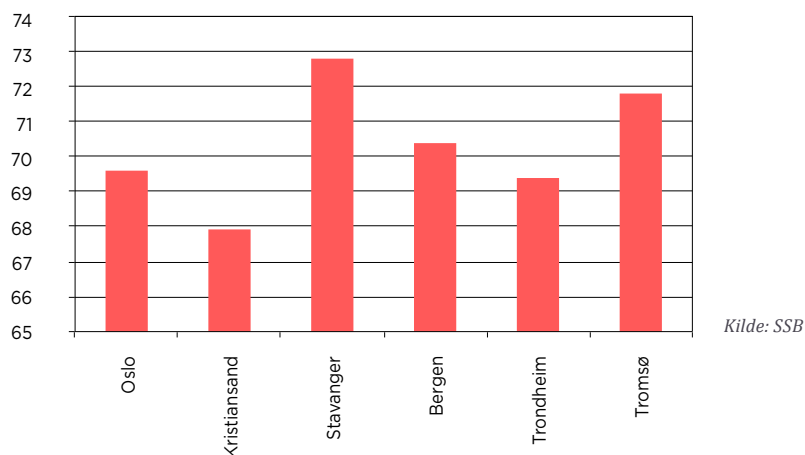
Kilde: SSB

Figuren over viser at i underkant av 40 prosent av sysselsatte på Sørlandet arbeider i Kristiansand. Det nest største arbeidsmarkedet finnes i Arendal, som sysselsetter i overkant av 15 prosent. Det er stor variasjon i sysselsettningsnivå mellom kommunene.

De to største byene sysselsetter altså mer enn 55 prosent. Den høyeste sysselsettningsgraden finner vi imidlertid i Sirdal, Bykle og Valle på over 70 prosent. Disse kommunene er noe tynt befolket, og det er god sysselsetting innen opplevelsesnæringen.

Figuren under viser imidlertid at Kristiansand har prosentvis langt færre sysselsatte enn de andre storbyene i Norge. Avstanden er stor til Norges to dominerende vekstregioner, Rogaland og Oslo. Veksten har altså ikke hevet Kristiansand i forhold til storbyene. For å illustrere dette, vises det til at Sørlandet må få 13 000 nye sysselsatte for å komme opp på nivå med Stavanger.

Figur: Andel sysselsatte i seks store byer (2011)

Et utvidet arbeidsmarked oppnås gjennom gode pendlermuligheter. Flere av kommunene på Sørlandet arbeider for å bli gode vertskommuner for pendlere, men dårlig infrastruktur flere steder begrenser mulighetene.

I flere år har det blitt kommunisert et underskudd på ingeniører fra blant annet oljeteknologiindustrien og energibransjen. Etterspørselen er større enn tilbudet. Det er blitt en global konkurranse om de beste kandidatene. Et manglende samsvar mellom næringslivets behov og arbeidsstyrkens kompetanse er en utfordring. Det kan på sikt resultere i dårligere sysselsetting. På Sørlandet blir dette ekstra tydelig. Et variert næringsliv vil kunne ta opp arbeidskraft i bransjer under omstilling, og samtidig være et attraktivt marked for familier der begge parter bringer med seg kompetanse av forskjellig art. Muligheter for sysselsetting for begge vil gjøre regionen mer attraktiv, og kan være med på å bidra til at regionen faktisk vinner kampen om de gode hodene.

Til tross for god vekst på Sørlandet er det et lavt sysselsettingsnivå flere steder i regionen. Samtidig er det sterkt behov for arbeidskraft blant annet innenfor energibransjen og oljeteknologiindustrien. Det er altså ikke så godt samsvar mellom arbeidsstyrkens kompetanse og næringslivets behov.

Potensial for økt yrkesdeltagelse

Det er de menneskelige ressursene gjennom en høyt kompetent arbeidsstyrke som bidrar mest til Norges verdiskaping, og som vil være avgjørende i å skape Norges økonomiske fremtid. Norges nasjonalformue er antatt å ville bli som følger.

Realkapital	11 %
Finanskapital	4 %
Petroleumsformue	4 %
Human kapital	81 %

Det er kunnskap vi skal leve av i fremtiden. Viktigheten av kunnskap og kompetanse kan ikke understrekes nok. Det er innovative løsninger som skal være med på å møte fremtidens utfordringer.

Det er derfor viktig å legge til rette for at den kommende generasjonen får nok og relevant kompetanse. Sørlandet sliter, som andre regioner i Norge, med både frafall i skolen og med unge uføre. Det er satt i gang mange tiltak for å bøte på dette, men resultatene har ikke vært tilfredsstillende. Frafall i grunn- og videregående opplæring er et vesentlig hinder for regional utvikling, også for næringsutvikling.

Norsk institutt for studier av innovasjon, forskning og utdanning (NIFU) gjennomfører jevnlig skoleundersøkelser, og kan i sin siste rapport fortelle om en bekymringsverdig utvikling når det gjelder frafall i skolen. Det er langt flere som i 2012 melder om elever i fare for frafall enn i 2010. Det er også mer sannsynlig at elever faller fra jo lenger opp i skolesystemet de er. Unge mennesker som faller ut av skolesystemet, uten å komme inn i andre tilbud, står i fare for å bli en kostnad fremfor en nødvendig ressurs i samfunnet.

Når det gjelder frafall i videregående skole ser bildet slik ut for Sørlandet:

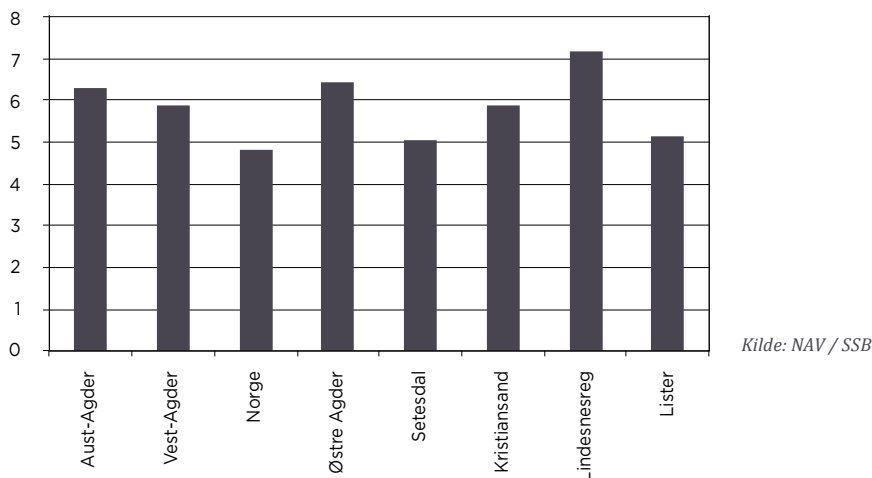
Tabell: Frafall i videregående opplæring (i %)

	2005-2007	2006-2008	2007-2009	2008-2010	2009-2011
Hele landet	25	25,4	25,8	25,8	25,4
Aust-Agder	25,8	25,7	26,6	27	27,4
Vest-Agder	22,2	23,8	24	24,4	24,4

Kilde: Folkehelseinstituttet

Aust-Agder har noe høyere frafall enn Vest-Agder, og høyere enn landsgjennomsnittet. Utfordringen er at frafallet er økende.

Figur: Andel uføre eller på arbeidsavklaringspenger 18-29 år (2012)

Figuren ovenfor viser at Agder ligger over landsgjennomsnittet når det gjelder unge uføre og unge på arbeidsavklaringspenger. Utvalget mener dette er bekymringsverdig. Det er store forskjeller mellom kommunene i Agder, men konklusjonen er at dette er en utfordring for Sørlandet. For å unngå en videre negativ utvikling er det viktig med tidlig innsats og tiltak på grunnskolenivå. Viktigheten av kompetanse er stigende, og konsekvensen av å falle utenfor skolesystemet er økende. Regionen kan høste store gevinster gjennom å snu denne trenden.

Det er en betydelig forskjell i sysselsettingsnivå mellom kvinner og menn i Agder. Spesielt har eldre kvinner lav sysselsettingsgrad, og mange kvinner jobber deltid. For eksempel har kvinner i Aust-Agder lavest inntekt av alle fylkene i landet, i følge SSB. For å få et balansert arbeidsliv, for å løse likestillingsproblematikk og få til en balansert verdiskaping, er det viktig å få også kvinner mer deltagende i arbeidslivet.

Menn og kvinners tradisjonelle utdannings- og yrkesvalg gjør at dette kan ha betydning for kvinners sysselsetting i regionen. Sørlandets næringsstruktur og avstand til arbeidsmarkedene kan være årsak til lavere sysselsettingstall for kvinner, og til at flere kvinner arbeider deltid. May-Linda Magnussen viser i rapporten "Likestilling på Sørlandet 2000-2012" at det er en sammenheng mellom næringsstruktur og arbeidsdeltakelse. Magnussen viser videre til at det er kvinner med lave inntekter som har størst sannsynlighet for å bli uførepensjonister. Det er viktig for sysselsetting og verdiskaping at arbeidslivet er variert og kan sysselsette hele befolkningen på Sørlandet.

Node Eyde Women (NEW) er et initiativ som springer ut av NCE NODE og Eyde-nettverket. Kvinner i disse klyngene har etablert dette felles prosjektet som skal bidra til utvikling av Sørlandet med utgangspunkt i kvinners ståsted, erfaring og kompetanse. NEW samler over 300 kvinner fra disse bransjene til konkret handling for rekruttering (NEW Faces), lederutvikling (NEW Mentor) og til kompetansesamlinger (NEW Arena). Det er også gjort en kartlegging (NEW Facts) som legger grunnlag for videre rekrutteringsarbeid og lederutvikling.

Foto: NEW. NEW i aksjon med rekruttering på UiA

Regionsattraktivitet blir stadig viktigere. På Sørlandet, som i resten av verden, vil det være behov for kompetent arbeidskraft, og spesielt ingeniører, i årene fremover. Det er en pågående og stadig økende kamp om de gode hodene, de flinke studentene, og en kamp for å være de mest produktive bedriftene. I dette perspektivet vil også regionsattraktivitet være svært viktig. Arbeidsmarkedets muligheter er kanskje den viktigste årsaken til at folk flytter på seg, men for å bevare en levekraftig arbeidsstokk må også regionen tilby et variert kulturliv og være et godt sted å bo. For en positiv regionsutvikling er det viktig å kunne gi livskvalitet til sine innbyggere, og utvikle gode vertskapsaktiviteter.

Utvalget mener at Sørlandet har behov for tiltak som kan bidra til en mer variert næringsutvikling i hele landsdelen. Dette vil kunne bidra til at også kvinner deltar mer i arbeidslivet. Utvalget mener det er nødvendig å satse på Agders uutnyttede ressurser gjennom tiltak som kan forhindre at unge mennesker faller utenfor arbeidslivet.

SENTRALISERING AV MENNESKER MED HØYERE UTDANNING I NORGE

Norge og resten av verden preges av økende grad av sentralisering. Det er spesielt mennesker med høyere utdanning som trekkes mot sentrale vekstområder:

”En sterkere geografisk spredning av kompetansesarbeidsplasser vil være en viktig faktor for å legge til rette for at flere velger å flytte til og bli boende i andre deler av landet enn Oslofjordområdet og de andre større byene. Men vekst i kompetansesarbeidsplasser i hele landet oppnår vi kun dersom forholdene ligger til rette for lønnsom verdiskaping som sysselsetter høyt utdannet arbeidskraft.”

En sterkere geografisk spredning av kompetansesarbeidsplasser vil være en viktig faktor for å legge til rette for at flere bosetter seg andre steder enn de største byene. Slik kan man sikre en nasjonal verdiskaping.

I Regionalmeldingen vises det til at 60 prosent av de som tar høyere utdanning etablerer seg der de har studert. Dette er ettertraktet arbeidskraft. I Kristiansand er ikke tallet like høyt, men byen opplever en netto økning som følge av at studenter velger å bosette seg etter fullførte studier. Tallet er lavere i Grimstad, der UiA også har en campus.

Sørlandet har en befolkningsvekst på mellom 6 og 10 prosent i året, noe som kommer både av fødselsoverskudd og tilflytting. Det er høyere enn mange andre regioner, men lavere enn Stavangerområdet og Østlandsområdet, som står for halvparten av all befolkningsvekst i Norge i dag. Sentraliseringen er en utfordring for regional utvikling.

Hvis man ser på aldersgruppene 25-39 år, er fraflyttingen dramatisk i Nord-Norge. Men også Sørlandet står overfor utfordringer. I følge SSB har Vest-Agder 0,3 prosent vekst i denne aldersgruppen, mens Aust-Agder har nullvekst. Ikke overraskende er det Oslo og Rogaland som har sterkest vekst innen aldersgruppen. Sørlandet har også eksempler på det motsatte. I National Oilwell Varco er gjennomsnittsalderen 34 år. Til tross for at det er en mannsdominert bransje, er det også 20 prosent kvinner blant de ansatte. Også i Aker Solutions er gjennomsnittsalderen lav, 42 år. Til tross for en økning i antall yngre arbeidstakere i denne næringen, er det store utfordringer for regionen sett under ett.

Foto: Olav Breen

Ungdom flytter mest, og de med høy utdanning er mer mobile enn andre. Det er de som driver flyttestrømmen fra mindre steder til mer sentrale strøk. I fremtiden vil konkurransen om de yngre arbeidstakerne bli viktigere og viktigere for den regionale næringsutviklingen. Til tross for at Kristiansand er Norges femte største by med eget universitet og over ti tusen studenter samlet på de to campusene, er ikke Kristiansandsregionen blant de ti regionene i Norge med høyest utdanning.

Til tross for at Sørlandet har eget universitet, har ikke Sørlandet tilstrekkelig befolkningsvekst til å sikre fremtidig næringsutvikling og regional utvikling. Utvalget mener det er spesielt bekymringsverdig at det er så stor andel unge mennesker som velger flytte å til de tre største byene i Norge.

Veivalg for regional vekst

Utvalget har gjennomført innspillmøter med alle kommunene. Der deltok både politikere, næringsliv og andre aktører. Budskapet var entydig og klart: det viktigste for økt vekst og næringsutvikling er bedre veier.

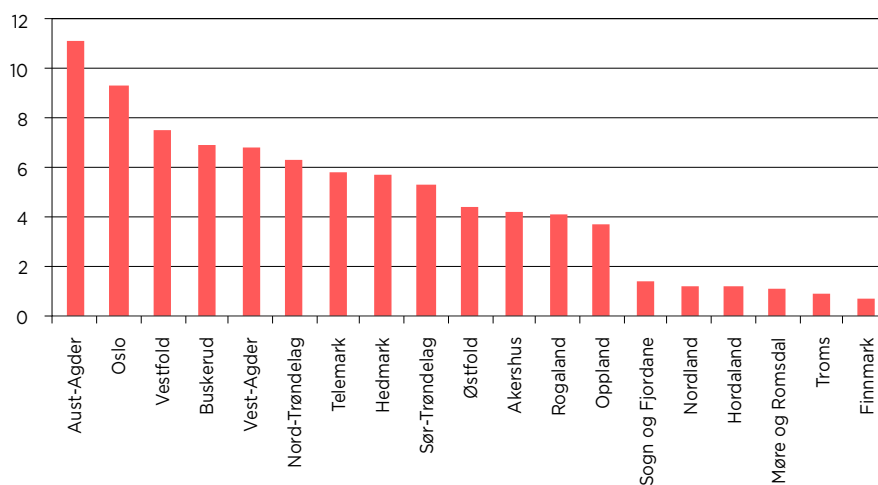
Investeringer i infrastruktur og samferdsel bidrar til å forsterke vekstkraften og skape nye muligheter for næringslivet ved at arbeidsmarkeder forstørres og bindes sammen, samtidig som transportkostnader reduseres.

Utvalget mener derfor at den satsingen som har vært foretatt innen samferdsel de siste årene har vært nødvendig. Også Sørlandet har nytt godt av dette. Det beste eksemplet er ny firefelts motorvei mellom Grimstad og Kristiansand. Denne åpnet i 2009, og effekten har vært meget positiv. Den mest åpenbare effekten er at det regionale arbeidsmarkedet er utvidet. Næringslivet har styrket rekrutteringsgrunnlaget, og flere har fått mulighet til å søke attraktive jobber uten å måtte flytte. Pendleravstanden mellom Arendal og Kristiansand er betydelig redusert i tid. Dette har skapt en ny dynamikk i hele området. Dette synliggjøres blant annet ved at Arendal i dag har en større netto innflytting enn Kristiansand.

Utvalget mener at Sørlandet ikke har vært tilstrekkelig prioritert på samferdselsområdet. Flere studier viser at prognosene for trafikkvekst har vært for lave. Det skyldes blant annet at beregninger som ligger til grunn for Veidirektoratets prognoser ikke tar hensyn til regionale forskjeller i økonomisk vekst. Når veksten i Kristiansand og Stavanger har vært så mye høyere enn for landet sett under ett, peker det i retning av at det er behov for å revurdere enkelte av prioriteringene som er gjort i Nasjonal Transportplan (NTP). Veksten i Kristiansand har vært om lag 1,5 prosent høyere landsgjennomsnittet de siste ti årene.

Stamveier mellom vekstområder må prioriteres. Disse er sterkt belastet med trafikk langt over det folketallet skulle tilsi. Det gjelder spesielt E18. Neste tabell viser dette ved en sammenstilling av årlige trafikkdøgn (ÅDT) i forhold til innbyggertall:

Figur: Årlige trafikkdøgn etter fylke/per innbygger (2012)

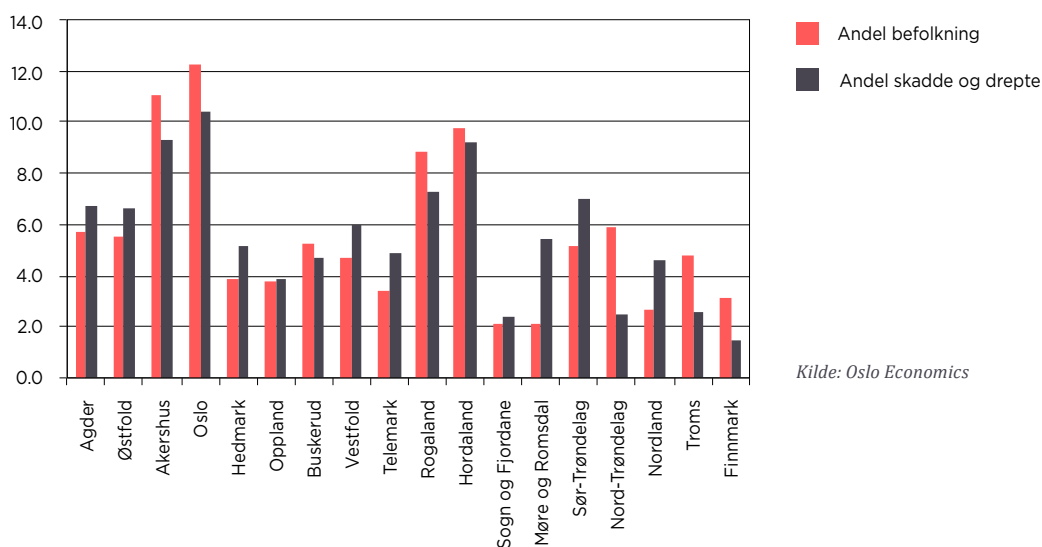

Kilde: Oslo Economics/SSB

Figuren viser at E18 gjennom Aust-Agder er en svært belastet strekning. Bortsett fra strekningen Grimstad-Kristiansand, er veien ikke dimensjonert etter innbyggertallet og forventet vekst i fremtiden. Tabellen viser også at områder som normalt har fått mye midler innen samferdsel, har lav trafikk i forhold til innbyggertallet. Eksempel på dette er Vestlandet.

En indikator på belastede strekninger er også tallet på ulykker. Figuren under viser at Agder, i likhet med sju andre fylker, har en høyere andel ulykker enn antatt gitt befolkningsgrunnlag. Fem av de ni fylkene har E18 som stamvei.

Figur: Andel skadde og drepte / andel befolkning - fylkesvis fordeling (2012)

Utvalget mener derfor at E18 og E39 må gis langt høyere prioritet. Det må planlegges helhetlig for firefelts motorvei for hele strekningen mellom Stavanger og Oslo uten nye flaskehals. Sørlandet ligger strategisk plassert midt mellom Norges to viktigste vekstregioner, det sentrale Østlandet rundt Oslo og Stavangerregionen. En mer overordnet tilnærming til planlegging av samferdselsbehov, der hele Sør-Norge ses som én stor region, ville gi store gevinster for hele Sør-Norge.

Bedre kommunikasjon utjevner levekår. Til tross for god vekst på Sørlandet er veksten konsentrert om de sentrale områdene der kommunikasjonen er relativt god. Det vises også gjennom til dels store levekårsutfordringer i områder som er mindre integrert, som øst i Agder og Lindesnesregionen. Også her vil en bedret hovedvei bidra sterkt, ikke bare for integrasjon mot Kristiansand, men også vestover for Lindesnes og østover for østre Agder. Det ville blitt bedre vilkår for pendling, både internt i regionen og ut av regionen.

I Nasjonal Transportplan 2014-2023 er de nødvendige investeringene til ny E18 mellom Tvedestrand og Arendal halvert i forhold til anbefalingen som ble gitt av transportetatene. Dette forsinker fremdriften på et prosjekt der lokale og regionale myndigheter har arbeidet effektivt og målrettet de siste årene for å legge forholdene til rette for en raskest mulig utbygging. Utvalget mener det er nødvendig å revurdere denne nedprioriteringen. En forbedring av denne veistrekningen vil ha stor betydning for hele østre Agder, så vel som for gjennomgangstrafikken på E18. Denne strekningen er i dag en flaskehals.

Det er tilsvarende store fremkommelighetsproblemer vest for Kristiansand. Her er det nødvendig å få på plass firefelts vei inkludert strekningen Kristiansand-Søgne. Firefelts vei vil i tillegg til å skape vekst og legge forholdene til rette for næringsutvikling, også redusere ulykkesfrekvensen her.

Sørlandet har bare en flyplass, Kjevik Lufthavn. Denne flyplassen har ikke vært prioritert fra Avinors side, og flyplassen har i dag et utilstrekkelig rutetilbud og dårlige fasiliteter blant annet for parkering. Veien til Kjevik er også smal og overbelastet.

Studier viser at storbyene i Norge er blant dem som får minst til vei. Dette kompenseres i noen grad av et langt bedre kollektivtilbud. Kristiansand, som er Norges femte største by og en viktig universitetsby, faller her under radaren for offentlige satsinger. Utvalget mener det er nødvendig å inkludere Kristiansand som en av storbyregionene i Norge for å kunne ivareta behovene som knytter seg til de siste års vekst. Satsingen på kollektivtrafikk i og rundt Kristiansand bør økes i betydelig grad.

Foto: Olav Breen

De positive effektene av økt satsing på samferdsel vil i korthet være:

- Et utvidet og sterkere bo- og arbeidsmarked som bidrar til å styrke rekrutteringsmulighetene for næringslivet, samtidig som man gir flere mulighet til attraktive jobber.
- Styrket konkurranseevne i regionen gjennom bedre forbindelser mot Norges vekstområder.
- Forbedring av levekårsstatistikken fordi bedre samferdsel vil gi utvikling i hele regionen. Rundt pressområdene vil det kunne skapes ny vekst også utenfor de sentrale kystbyene.
- Ny vei til Kjevik vil styrke flyplassen og skape grunnlag for et utvidet rutetilbud som igjen vil stimulere næringslivets konkurransekraft i hele regionen.
- Reduserte transportkostnader vil bidra til økt produktivitet i regionalt næringsliv.

Utvalget slutter seg til det som har vært landsdelens prioriteringer i NTP:

- Ny E18 mellom Tvedestrand og Arendal
- Ny tilførselsvei til Kjevik
- "Gul stripe" på R9 helt til Hovden
- Nødvendige investeringer fra Gartnerløkka og videre vestover fra Kristiansand sentrum i tråd med anbefalingene i KVVU Kristiansand
- Firefelts vei for E39 fra Kristiansand til Stavanger (KVVU Søgne-Ålgård)

Utvalget mener at infrastruktur og samferdsel, sammen med kompetanse, er de viktigste satsingsområdene for fortsatt vekst og jevn regional utvikling på Sørlandet.

Foto: Hovefestivalen

UTDANNING OG FORSKNING

Foto: Olav Breen. UiA, Campus Grimstad som blant annet huser Fakultetet for teknologi og realfag.

Universitetet i Agder – driver for regional utvikling

Over statsbudsjettet 2013 ble det bevilget 28,7 mrd. kroner til høyere utdanning og forskning over Kunnskapsdepartementets budsjett. De siste årene har økningen til høyere utdanning og forskning vært moderat. Universitetet i Agder, som fikk universitetsstatus i 2007, har ikke mottatt ekstra bevilgninger over statsbudsjettet som følge av akkrediteringen.

Norge har nå 8 universiteter med samme samfunnsoppdrag definert i universitets- og høyskoleloven. Av disse har nå Universitetet i Agder, Universitetet i Stavanger og Universitetet i Nordland svært mye lavere forskningsfinansiering enn de "gamle" universitetene. UiA, UiS og UiN er fremdeles finansiert som høyskoler, til tross for forventninger om at de skal utføre oppgaver som er lagt til universiteter. UiA er det fjerde største universitetet i Norge, målt i antall heltidsstudenter. UiA har også svært lav finansiering per heltidsstudent sammenlignet med de gamle universitetene.

UiA har hatt en vekst i antall førsteprioritetssøkere, og universitetet har god tilgang på studenter. Over 40 prosent av primærsøkerne til UiA kommer utenfra Agder. I følge SSB er det også en netto tilflytting til Kristiansand og Vest-Agder fylke som følge av studenter som bosetter seg her etter endt utdanning.

Flere av de nye universitetene er nært knyttet til det regionale næringslivet, og de skiller seg på denne måten fra de gamle. UiA har siden etableringen opprettet studier som skal gi det regionale næringslivet den kompetansen de etterspør. På få år bygde UiA opp bachelor-, master- og ph.d.-utdanning i mekatronikk, etter forespørsel fra og i samarbeid med oljeteknologiindustrien. NODE-nettverket var sentral i utformingen av studiene for å få en mest mulig relevant kandidattilgang for sine bedrifter.

Også finansielt har regionens næringsliv tatt ansvar for å bygge studier for å sikre nødvendig kompetanse. Ett eksempel på dette er Agder Energi, som bidro med 10 mill. kroner for å bygge opp forskning og studier innen fornybar energi. Universitetet i Agder har ikke selv økonomiske vilkår til å bygge opp nye studier, og slike bidrag fra næringslivet er med på å gjøre universitetet mer relevant.

Utvalget mener at de nye universitetene ikke har god nok finansiering. Universitetet i Agder må, sammen med de andre nye universitetene, bli anerkjent for den viktige rollen den spiller som regional driver for utvikling. Denne rollen kommer i tillegg til universitetenes andre store oppgaver. For å kunne være den store regionale motoren i utviklingen, må Universitetet i Agder tilføres nok ressurser.

Etter- og videreutdanning - nødvendig forutsetning for konkurranseevnen

Næringslivet i kompetanseklyngene har allerede et svært godt samarbeid med de lokale utdanningsinstitusjonene – både om fagutdanninger og på bachelor- og masternivå, men det har ikke vært tilsvarende samarbeid om etter- og videreutdanning (EVU). Det betyr ikke at behovet er mindre innenfor denne delen av utdanningssystemet. Det regionale næringslivet på Agder bruker tid og ressurser på å få den nødvendige kompetansehevingen for å kunne henge med i den økende globale konkurransen. Behovet er økende.

I Norge har vi som hovedregel en ledelsesstruktur med kort vei mellom beslutning og iverksetting. Mange beslutninger baseres på medarbeiderinvolvering og samarbeid. Dette gir et fortrinn i innovasjonsprosesser. Næringslivet med oljeteknologi-bedriftene i spissen, fremmer dette som et fortrinn på den globale konkurransearena. NODE-bedriftene sier at denne strukturen har mye av æren for innovasjonskapasiteten og suksessen de siste årene.

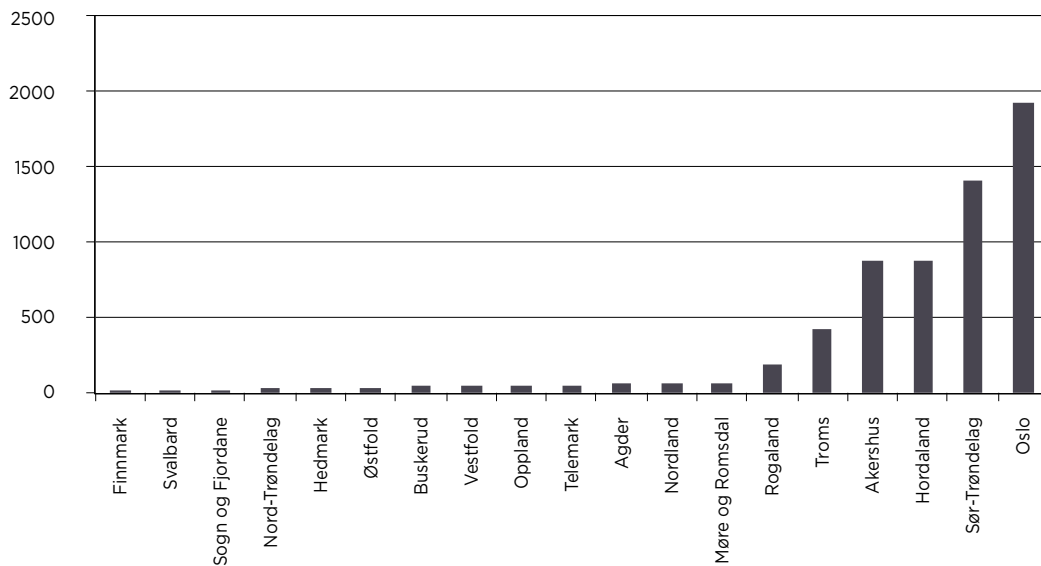
Norske arbeidstakere er preget av faglighet, omstillingsevne, selvstendighet og ansvar. Dyktige samarbeidsorienterte ledere og tillitsvalgte viser dette hver dag. Dette gir oss helt andre betingelser for innovasjon og representerer fundamentet i medarbeiderdrevet innovasjon. Bedre tilgang på etter- og videreutdanning kan gi et ekstra trykk på innovasjonsprosesser i norske bedrifter.

Utvalget mener at etter- og videreutdanning er et forsømt politisk område i Norge. Det må komme på plass et system som gir reell mulighet for livslang læring. Utvalget anerkjenner bedriften og den ansattes manglende evne til å kunne ta hele den økonomiske belastningen alene. Det er behov for å etablere en ny modell som legger til rette for at det offentlige fornyer seg på nødvendig måte, og for at næringslivet kan ruste seg bedre for den globale konkurransen.

Dyktige FoU-miljøer, men lav nasjonal tilførsel av forskningsmidler

Sørlandet har tradisjonelt ligget lavt når det gjelder uttelling fra Norges forskningsråd. Dette gjelder ikke bare for forsknings- og utdanningsinstitusjonene, men også for bedrifter. Figuren nedenfor viser fordeling av midler fra NFR i 2011 for både UH-sektor og privat sektor.

Figur: Fylkesvis fordeling midler fra NFR 2011 (i mill. kroner)

Kilde: Norges forskningsråd

Det er en tydelig konsentrasjon av forskningsmidler fra NFR rundt de gamle universitetene og de tre største byene. Nasjonalt tildeler NFR store deler av forskningsmidlene, og det er ikke uproblematisk at den regionale fordelingen er så skjev. En av målsettingene til norsk forskningspolitikk er at forskningen skal bidra til mer innovasjon i næringslivet. Det er lite samsvar mellom konsentrasjon av forskningsmidler og konsentrasjon av kunnskapsbasert og eksportrettet industri.

Det er altså i hovedsak i de tre største byene den offentlig finansierte forskningen skjer. Å ha en konkurransearena for tildeling av forskningsmidler er klokt og riktig, men utvalget mener at det trengs løpende vurderinger av innrettingen og tildelingskriteriene.

Utviklingen går i retning av mer samarbeid mellom næringsliv og academia. Erfaringsbasert kunnskap er en anerkjent del av innovasjonsprosesser, og et viktig element i utviklingen av både interne og eksterne innovasjonssystemer. Kombinasjonen mellom den erfaringsbaserte kunnskapen og den akademiske forskningen er en suksessoppskrift for økt nyskaping og økt konkurransekraft for fremtiden. Det er nødvendigvis ikke slik at NFR sine spissede programmer og krav til prosjektinnhold er det som imøtekommer bedriftenes FoU-utfordringer.

UiA utvikler sin fagprofil for i større grad å kunne være i takt med de regionale FoU-behov. Et samarbeid mellom FoU-institusjoner og bedrifter kan være en nøkkel for å ruste seg til den økende globale konkurransen. Det er også viktig for den anvendte forskningen. Bidraget fra bedrifter i et samarbeid er med på å gjøre forskning relevant, og medvirker til umiddelbar samfunnsnytte. Det er en viktig parallell søyle til den tradisjonelle, langsiktige og grunnleggende forskningen. Dette bør også telle tungt i fordelingen av nasjonale forskningsmidler.

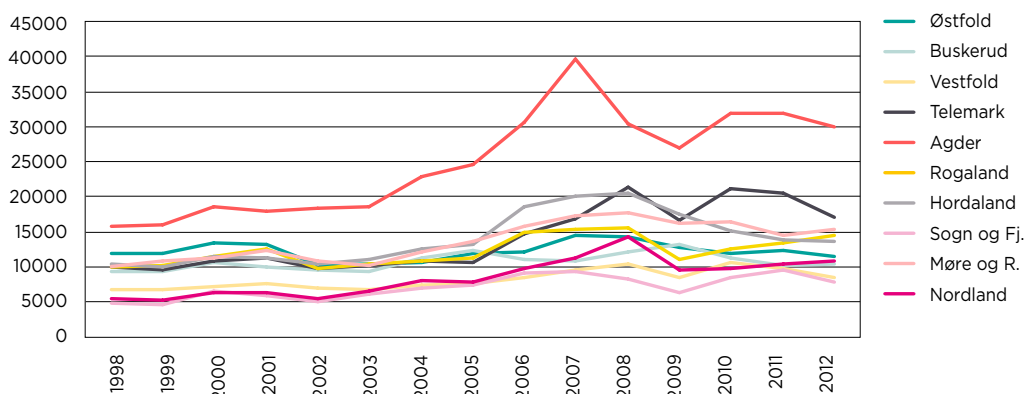
Det er uheldig for Norge at en så stor del av forskningsfinansieringen tilfaller de tre største byene. Den erfaringsbaserte kunnskapen som er vesentlig for bedrifters innovasjonsprosesser og -evne, må i større grad anerkjennes som et kriterium for tildeling av forskningsmidler. De nye universitetene og deres store regionale rolle må også tillegges betydning. Forsknings samarbeid mellom næringsliv og academia er fruktbart og innovasjonsfremmende.

Eksportintensiv region

Sørlandet er en eksportintensiv industriregion. Sammenliknet med mange andre fylker, er eksporten høy både i absolutte tall og i forhold til antall sysselsatte. Ettersom eksporten er så viktig for den samlede verdiskapingen, er det helt avgjørende for Sørlandets økonomi at den globale konkurransevnen opprettholdes. Utvalget vil derfor gå nærmere inn på hva denne eksporten består i.

Ifølge Konjunkturbarometeret til Norsk Industri, er Vest-Agder Norges viktigste eksportfylke for bearbejdede industrivarer som maskiner, metaller og instrumenter. Industribedriftene står for 98 prosent av eksporten fra fylket. Store eksportbedrifter er National Oilwell Varco, Xstrata Nikkelverk, Aker Solutions og Alcoa Lista. Ved utgangen av 2012 tilsvarte eksporten 26,3 milliarder kroner. Samtidig hadde bedriftene i Aust-Agder høyest eksportvekst i 2012 med en økning på 57 prosent til 4,6 milliarder kroner. Økningen skyldes for en stor del leveranser av maskiner, systemutvikling, programvare og instrumenter til utvinning av petroleum. Bearbejdede varer fra industrien står for over 90 prosent av eksporten. Agder har samlet sett økt sin andel av Norges eksport av bearbejdede industrivarer, og stod i 2012 for 15 prosent av ferdigvareeksporten fra Norge.

Figur: Industrivareeksport (bearbejdede varer) fra viktige eksportfylker (1998-2012)

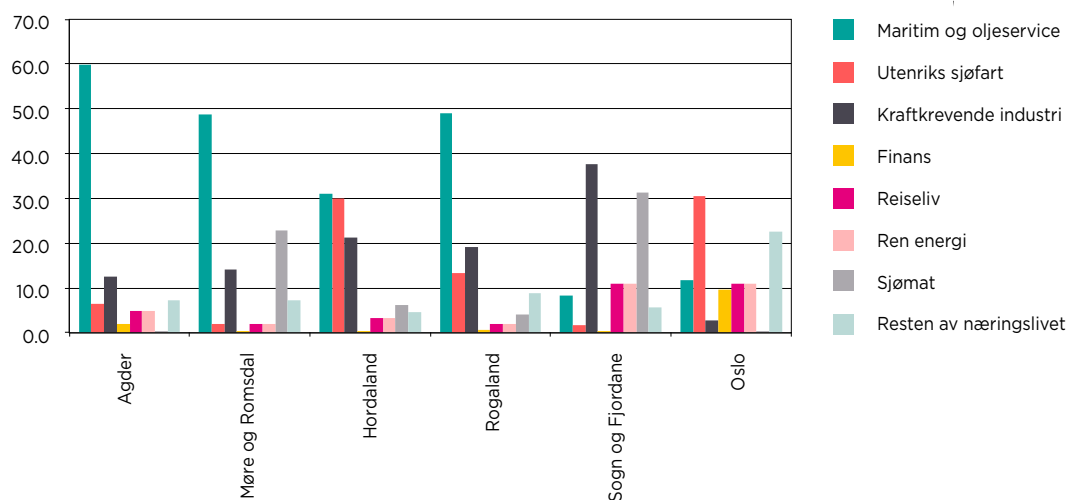
Kilde: SSB

Det er hovedsakelig etterspørselen i petroleumssektoren som har gitt økningen i eksporten fra Sørlandet, samtidig som Sørlandet også har vist seg konkurransedyktig innen prosessindustrien gjennom fokus på energieffektivisering, utslippsreduksjoner og automasjon. Sørlandet er derfor også stor eksportør av blant annet leveranser til solcelleindustrien, vindmølleproduksjon, bilindustri og produksjon av høyteknologisk bearbejdede metaller.

Et forhold som ikke fanges opp av SSBs statistikk er den økende tjensteeksporten fra Norge. I 2012 stod eksporten av tjenester for 50 prosent av all norsk eksport. Denne er i høy grad knyttet til petroleumssektoren. Dette kjennetegner også eksporten fra Sørlandet. Sørlandet har tatt en viktig posisjon i det internasjonale petroleumsmarkedet. Ulikt Vestlandet, er eksporten fra Sørlandet ikke direkte knyttet til utvinning og raffinering av petroleumprodukter, og eksporten er i mindre grad enn på Vestlandet knyttet til leveranser til norsk sokkel.

Tabellen under viser hvordan noen fylker har fordelt eksporten på flere næringer, mens andre har mindre variasjon. Vi har plukket ut noen av de viktigste eksportfylkene for illustrasjon. Tallene omfatter eksport av tjenester, noe som innebærer at også Oslo, til tross for lav industriproduksjon, har relativt mye eksport. Vestlandet eksporterer mest innen olje- og gassutvinning og raffinering, fiskeoppdrett og internasjonal sjøfart. Sørlandet har mye av eksporten knyttet til én næring, oljeteknologiindustrien.

Figur: Fordeling av eksport på utvalgte næringer i utvalgte eksportfylker

Kilde: Menon 2012

Sørlandets økonomi er derfor sårbar for endringer i de globale rammevilkårene fordi oljeteknologiindustrien alene er så viktig for veksten.

Selv om usikkerheten om fremtiden er stor, kan historisk vekst si noe om utviklingen fremover. Negativ vekst i en næring er som regel resultat av at norske foretaks relative konkurransefortrinn svekkes. Globalisering har medført at produksjon har blitt flyttet til land med billig lavt spesialisert arbeidskraft. Andre næringer har opplevd en betydelig vekst i eksporten. Dette har som regel vært i næringer som er kunnskapsmessig ledende. I flere av disse næringene handler konkurransen i større grad om å utvikle ny teknologi enn å ha de laveste prisene.

Oljeteknologiindustrien er det beste eksempelet på en slik positiv utvikling. Regioner med høy eksport per sysselsatt vil, med et positivt fremtidsscenario for de aktuelle eksportnæringene, også øke eksporten relativt mest. Samtidig vil de samme regionene være de som blir hardest rammet hvis rammevilkårene for eksportnæringene skulle endre seg. De mest eksportintensive regionene er derfor de mest sårbare ved en nedgang i eksporten.

Sørlandets styrke er et innovativt og svært eksportintensivt næringsliv. Samtidig er eksporten konsentrert om svært få næringer der oljeteknologiindustrien er helt dominerende. Utvalget mener det er viktig med tiltak som kan bidra til å opprettholde konkurranseevnen i de viktige eksportnæringene. Det er også viktig med tiltak som kan bidra til en mer variert næringsstruktur. Dette vil kunne redusere noe av sårbarheten.

Utenlandsk eierskap

Sørlandet har lang tradisjon for utenlandsk eierskap av nøkkelbedrifter i regionen, og det er også tilfelle i dag. Samtlige av de ni bedriftene i Eyde-nettverket har utenlandske eiere. Også blant oljeteknologiindustribedriftene finner vi store utenlandske selskaper som blant annet National Oilwell Varco og Cameron. Dette viser at Sørlandet er en attraktiv region å investere i. Oljeteknologiindustrien forklarer dette ved at bedriftene på Sørlandet besitter unik mekatronikk- og systemkompetanse. Klynge-samarbeidet viser evne og vilje til å satse langsiktig, og tildeling av nasjonale forsknings- og utviklingsmidler slår positivt ut.

Samtidig vet vi at langsiktige rammebetingelser er viktige for lokalisering: Forutsigbarhet i økonomisk politikk, velfungerende offentlige tilbud innenfor helse og skole, god infrastruktur og konkurransedyktig tilgang på langsiktig kraft er avgjørende for fremtidige investeringer fra eiere som har globale rammevilkår og global konkurranse som bakteppe.

- Da vi kjøpte TTS Group i Kristiansand, kjøpte vi 450 ansatte i Kristiansand som bedre enn noen andre har den kunnskapen vi trenger. Folk fra hovedkontoret i Houston er stadig i Kristiansand. Når de kommer tilbake, skryter de av veldig dyktige ansatte i Cameron i Kristiansand. Vi ønsker fremdeles å vokse, og skal fortsatt satse fra Kristiansand. Vi er veldig godt mottatt i Kristiansand, og ordføreren skjønner hvor viktig næringen er og hvor viktig det er med tilrettelegging for en næring med en utrolig virkning på regionen (Walter T. Weathers, visepresident for markedsføring og strategi i Cameron).

Selv om de globale trendene viser at arbeidsintensiv, standardisert produksjon flyttes til lavkostland, har flere bedrifter på Sørlandet vært gjennom omfattende omstillingsprosesser. De har evnet å rekruttere, beholde og videreutvikle attraktiv kompetanse i regionen.

Utenlandske investorer har vært og vil sannsynligvis også i fremtiden være viktige for Sørlandet. En nasjonal prioritering av Sørlandet vil gi globale næringsaktører forsikringer om at dette er en god og levekraftig region å investere i.

Mer forskning der industrien befinner seg

Som omtalt tidligere, mener utvalget det er nødvendig med et kontinuerlig fokus på etter- og videreutdanning, på næringsrettet forskning og på et best mulig samarbeid mellom industrien og forskningen.

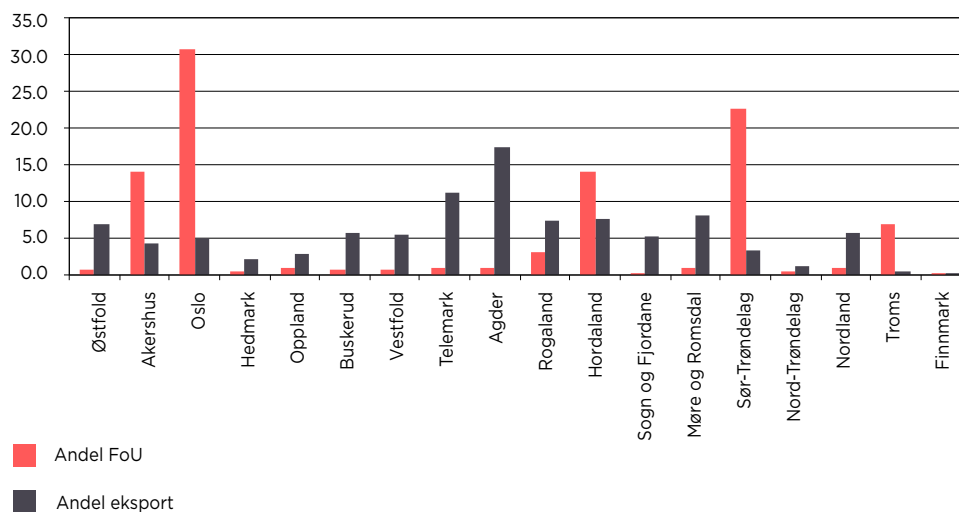
De siste årene har innsatsen innen forskning, og spesielt næringsrettet forskning, hatt en god utvikling. Flere virkemidler for forskning og innovasjon er innrettet blant annet mot et samarbeid mellom bedrifter og forskningsinstitusjoner. Eksempler på dette er Sentre for forskningsdrevet innovasjon (SFI) og Forskningscentre for miljøvennlig energi (FME). I tillegg kommer klyngeutviklingsprogrammet Norwegian Centres of Expertise (NCE), ARENA- og VRI-programmene (Virkemidler for regional forskning, utvikling og innovasjon). Sistnevnte er spesielt rettet mot norske regioner.

Samtidig peker Norsk Industri på at det har vært om lag nullvekst i realbevilgningene til forskning de to siste årene, og at næringsrettet forskning led under dette da andre sektorer ble prioritert. Som tidligere nevnt er det et mål for norsk forskningspolitikk å bidra til økt innovasjon i næringslivet. For at dette målet skal nås, må de næringsrettede forskningsprogrammene styrkes, og de må innrettes slik at de faktisk bidrar til økt innovasjon og verdiskaping i næringslivet. Utvalget sier seg enig med Norsk Industri som ønsker en høyere prioritering av næringsrettet forskning.

Flere bedrifter ser nødvendigheten av å satse på systematisk forskning og utvikling. Eyde-bedriftene har et samlet FoU-budsjett på drøye 250 millioner kroner i året. Bedriftene i NCE NODE bruker også hundretalls millioner kroner på systematisk utviklingsarbeid. Næringslivet ønsker seg en høyere prioritering av Sørlandet også fra offentlige myndigheters side. Dette må også gjelde forskningsfinansiering til UiA, Teknova og Agderforskning, som arbeider for og samarbeider med bedrifter for økt innovasjon og nyskaping.

Figuren nedenfor er en sammenstilling av eksporttallene for bearbejdede industrivarer og Forskningsrådets tildelinger. Ikke all eksport er fylkesfordelt, heller ikke FoU-midlene, og derfor er tallene lagt sammen slik de er fordelt etter fylke, med en utregning av hvor stor andel et fylke har av denne totalen. Figuren viser at det i dag er et stort misforhold mellom de fylkene som mottar forskningsmidler fra Forskningsrådet og de som er ledende innen eksport av bearbejdede industrivarer. Dette er også poengtert tidligere i rapporten. Forholdet er nærmest omvendt proporsjonalt slik at de fylkene som eksporterer mest, har hatt minst tildeling av forskningsmidler.

Figur: Fylkesvis fordeling av FoU og eksport (2011).

Kilde: SSB og Norges forskningsråd

Det er behov for økt samarbeid mellom næringslivet og forskningsmiljøene hvis man gjennom forskning og utvikling ønsker å redusere industriens sårbarhet, opprettholde konkurransevnen og lykkes i nødvendige omstillinger for framtida.

Det er behov for å kanalisere flere forskningsmidler til de regionene i Norge som går godt, men som også er sårbare overfor globale trender. Utvalget mener Sørlandet er i en slik kategori, og at næringslivets samarbeid med de regionale FoU-institusjonene i større grad skal finansieres opp. Dette vil være et tiltak som kan bidra til å redusere sårbarhet gjennom økt forskningsbasert innovasjon.

Naturgitte forutsetninger

RIK TILGANG PÅ VANNKRAFT OG MULIGHETER FOR VINDUTBYGGING

Norges kraftressurser innenfor vann er betydelige i europeisk sammenheng. Per i dag utgjør den norske vannkraften om lag 23 prosent av den totale vannkraftproduksjonen og om lag 50 prosent av den samlede magasinkapasiteten i Europa. Norge har også et stort urealisert vannkraftpotensial utover dette, både på energi og effekt. Sørlandet står spesielt sterkt i denne bransjen.

Sørlandets geografiske beliggenhet med nærhet til kontinentet og god tilgang på fornybare energiresurser plasserer regionen som et naturlig knutepunkt for fornybar energiproduksjon.

Tilgang på fornybar energi har vært og vil fortsatt være forutsetningen for den kraftbaserte industrien på Sørlandet, hovedsakelig samlet i Eyde-nettverket. Disse 9 bedriftene brukte eksempelvis 3650 GWh elektrisk kraft i 2011. Dette utgjør omlag 50 prosent av landsdelens forbruk. Langsiktig tilgang på fornybar kraft til en forutsigbar og konkurransedyktig kostnad er en forutsetning for å realisere målsettingen om at Sørlandet skal være en verdensledende kunnskapsregion for bærekraftig prosessindustri. Agder har også store utnyttede bioressurser og andre energiresurser, som for eksempel vindkraft.

Flere av de nye vannkraftprosjektene i Norge er lokalisert på Agder. Det betyr økt byggeaktivitet i regionen i perioden fram mot 2020. Flere av konsesjonene som vil bli gitt på vind, har lokalisering i Rogaland og Vest-Agder. Vindkraft representerer også en stor naturressurs som foreløpig er tilnærmet utnyttet, men denne er fortsatt forbundet med noe høyere kostnads- og risikonivå. Det skal bygges flere store vindparker med betydelig økt aktivitet for de lokale entreprenørene frem mot 2020.

Det har vært flere teknologidrevne nyvinninger på Sørlandet når det gjelder ny fornybar energiproduksjon. Fluemill er et eksempel på dette. Fluemill er en bedrift som har utviklet installasjoner for å fange opp energi i tidevannsstrømmer, og flere betegner dette som et begynnende nytt industrieventyr på Sørlandet.

Viking Heat Engines er et annet eksempel. Bedriften har utviklet en motor som gjør om fornybar lavtemperatur varme til elektrisitet. Den første prototypen er testet med gode resultater. Denne kan produsere ren strøm for relativt lave kostnader. Motoren kan installeres på alle typer bygninger og kan konvertere strøm fra solvarme, geotermisk varme, spillvarme, avfall og biomasse.

Utvalget vil fremheve Sørlandets posisjon som en region for fornybar energi. For flere av de kraftkrevende prosessindustribedriftene har regionens tilgang på vannkraft vært avgjørende. For bedre å utnytte vannkraften og ny fornybar energi, er det store forsknings- og forvaltningsoppgaver som ligger foran oss. Satsing på teknologiutvikling som kan gi nyvinninger innen ny fornybar energi er viktig for fremtiden og for fremtidens næringsliv.

Fakta om næringslivet på sørlandet

Kilder: SSB og Konjunkturbarometeret for Agder 2013

INDUSTRI

Industri og energi omfatter næringshovedområdene bergverksdrift og utvinning, industri, elektrisitets-, gass-, damp- og varmtvannsforsyning samt vannforsyning, avløps- og renovasjonsvirksomhet.

Industrien står for 40 prosent av omsetningen på Sørlandet.

Industri og energi sysselsatte i 2011 i underkant av 22 000 personer i Agder.

Fordelt på næringshovedområde var sysselsettingen som følger:

Industri: 11 547 i Vest-Agder og 6 119 i Aust-Agder

Bergverksdrift og utvinning: 1 273 i Vest-Agder og 1 249 i Aust-Agder

Elektrisitet, vann og renovasjon: 1 027 i Vest-Agder og 571 i Aust-Agder

Sørlandsporten Teknologinettverk (STN)

I nabokommunene Tvedestrand, Risør, Gjerstad og Vegårshei er det utviklet et nettverk av ledende mekaniske bedrifter basert på høykvalitets verkstedproduksjon. I 2011 sysselsatte disse bedriftene omlag 600 personer og omsatte for nesten én milliard kroner. De samme bedriftene stiftet i 2011 Sørlandsporten Teknologinettverk (STN), og dette har bidratt aktivt til modning av næringsklyngen. Potensialet fremover handler i stor grad om å videreutvikle klyngens unike kompetanse innenfor produkt/marked/prosess. Nettverket har ambisjon om en sentral posisjon i nasjonale satsinger for utvikling av konkurransedyktig norsk industri.

Lister Alliance

I Lister er det etablert et bedriftsnettverk kalt Lister Alliance med ti bedrifter relatert til mekanisk sektor. Bedriftene har om lag 700 ansatte og omsetter for mellom 1–1,5 milliarder kroner i året. Bedriftene er leverandører av skip, gruveutstyr, boreutstyr, kjeler, systempakker, instrumentering, mekanisk montasje og innen mekanisk bearbeiding. Flere av bedriftene har en betydelig eksportandel. Alliansen skal bidra til at bedriftene samlet får økt sin konkurransekraft, og samarbeid kan bidra til nye innovative løsninger som kommer hele nettverket til gode.

ARENA Fritidsbåt

Fritidsbåtbransjen har lange tradisjoner på Sørlandet, med produsenter som har hatt stor eksport av båter med kjente merkevarenavn. Etter at den globale finanskrisen slo inn i 2008 har imidlertid markedssvikten gitt betydelige utfordringer. Arena Fritidsbåt, som ble etablert i denne perioden (2009), har vært offensive for å møte disse utfordringene bl.a. ved en betydelig satsing på innovasjon i produkter og prosesser. Dette har i stor grad skjedd gjennom større FoU- prosjekt medfinansiert av Norges forskningsråd, EU og Innovasjon Norge. Totalt er det initiert prosjekter for mer enn 130 millioner kroner. I tillegg til at disse innovasjonsprosjektene har bidratt til nye teknologiske løsninger på en rekke områder, har de bidratt til nye produksjonsmåter, modularisering og kostnadseffektivisering. Kanskje like viktig har imidlertid disse prosjektene vært for kobling til nye FoU-nettverk. For eksempel er det finansiert 2 post doktor-stillinger ved UiA, og utenlandske forskningsinstitutt har vært tungt involvert i næringsklyngen.

NCE NODE

Oljeteknologiindustrien er den som sysselsetter flest og omsetter mest på Sørlandet. Denne industrien er preget av et par store lokomotiver, og et stort antall underleverandører. Oljeteknologiindustrien er organisert gjennom NCE NODE og er de bedriftene som leverer mest boreutstyr i et globalt marked. Klyngen ble etablert i 2006 og fikk sitt eget ARENA-prosjekt påfølgende år. Klyngen teller i dag hele 57 bedrifter. Bedriftene er teknologitunge og har markert seg ved å være verdensledende på mekatronikk og supply chain management. Markedet er hele verden, og klyngen har opptil 90 prosent av det globale drillingmarkedet.

Foto: Eyde-nettverket. Det forskes for om lag 250 millioner kroner i året i bedriftene i Eyde-nettverket. Her representert ved Marit Dolmen ved Elkem Solar.

Eyde-nettverket

Eyde-nettverket ble etablert som en viktig klyngeorganisasjon og drivkraft for industriutvikling i Agder i 2007. Medlemmene produserer spesialiserte produkter til verdensmarkedet, og er eid av noen av verdens største globale konserner. Bedriftene eksporterer ca. 90 prosent av produksjonen. Samlet årlig omsetning er omkring 10 milliarder kroner (konservativt anslag), de driver FoU-virksomhet for om lag 250 millioner kroner årlig, og har investert for 94 milliarder kroner de siste ti årene. Det er ca. 2300 ansatte i bedriftene.

Fra 2010 har Eyde-nettverket vært deltaker i klyngeprogrammet Arena under prosjektnavnet Arena Eyde. Målsettingen for klyngearbeidet er å sikre at Sørlandet er en verdensledende kunnskapsregion for bærekraftig prosessindustri i 2020. Felles fokus på ressurs-effektivisering, prosessforbedring og produktutvikling er nå en sentral del av bedriftenes satsinger, og bedriftene legger til grunn at samfunnsansvar og bærekraft vil være konkurransestyrkende fremover. Eyde-nettverket arbeider nå med å etablere felles forsknings- og innovasjonsprosjekter der målsettingen er å redusere CO2-utslipp, for å redusere avfall og utslipp ved å gjenbruke "sidedrømmer" fra en bedrift til ressurs i en annen og for å ta i bruk spillenergi. Det arbeides videre med å samle FoU-ressursene og bedriftenes piloteringsanlegg til en felles plattform for videre felles utvikling. Samlet har kompetansemiljøene i Eyde-nettverket en unik global kompetanse innenfor prosessindustriell bærekraftig utvikling.

BYGG OG ANLEGG

Bygg- og anleggsnæringen hadde totalt i overkant av 13 000 sysselsatte i Agder i 2011; 5 093 personer i Aust-Agder og 8 204 personer i Vest-Agder, viser tall fra SSB. Bransjen er fremdeles i vekst, og Agder har solide ordreserver, i følge Konjunkturbarometeret for Agder. I 2012 var det rekordhøy produksjon og omsetningsvekst i denne bransjen.

VAREHANDEL OG PERSONLIG TJENESTEYTING

Herunder:

- Varehandel; reparasjon av motorvogner
- Undervisning
- Private helse- og sosialtjenester
- Kulturell virksomhet, underholdning og fritidsaktiviteter
- Annen tjenesteyting
- Lønnet arbeid i private husholdninger

I 2011 sysselsatte Varehandel og personlig tjenesteyting noe over 25 000 personer i Aust-Agder og nærmere 41 000 personer i Vest-Agder, viser tall fra SSB. Bransjen sier at konkurranse og kamp om kompetent arbeidskraft er de største utfordringene.

JORDBRUK OG SKOGBRUK

I underkant av 2 500 personer var sysselsatt i primærnæringen på Agder i 2011, noe som utgjør ca. 2 prosent av den samlede sysselsettingen i landsdelen.

Trenæringen preges av små foretak med noe svak lønnsomhet. Øst i Agder er det satt i gang et initiativ for å få ny aktivitet med basis i de skogressursene som finnes i Agder og noen deler av Telemark. "Prosjekt bever" innebærer utbygging av nytt saghus på Jordøya øst i Agder, som gir mulighet for økt årlig skurtømmerforbruk. Norsk treforedlingsindustri er nær det som karakteriseres som en krisetid, og dette prosjektet kan være med å sikre stabil avsetning for hele tømmerstokken i Agderfylkene.

Trebearbeidingsindustri som leverer både til det nasjonale og internasjonale markedet står sterkt i Listerregionen. Syv bedrifter har gått sammen i nettverket BegeisTre. Formålet er å skape grunnlag for innovasjon og nyskaping som kan bidra til å styrke bedriftenes samarbeidsevne, innovasjonsevne, konkurranseposisjon og lønnsomhet. Hagebruk og skogbruk er næringer med potensial på Sørlandet.

INFORMASJONS- OG KOMMUNIKASJONSTEKNOLOGI

I 2011 var det 673 bedrifter innenfor IKT-bransjen i Agder. Disse sysselsatte om lag 2 500 personer.

ARENA Digin er Sørlandets IKT-nettverk. Det består av rundt 65 små og mellomstore IKT-bedrifter lokalisert i landsdelen. Gjennom Digin går bedriftene sammen for å løse store oppgaver for krevende kunder. Mange av Digin's medlemsbedrifter er små og spesialiserte. De er gjerne enere eller blant de beste i sin nisje. Store bedrifter har ofte behov for sammensatte IKT-løsninger. Sammen kan IKT-bedrifter løse hele oppdraget. Digin kobler kompetanse og videreutvikler allerede sterke kunnskapsmiljøer.

REISELIV

Reiseliv omfatter overnattings- og serveringsvirksomhet.

Sysselsettingen i 2011 var nærmere 5 000 personer i Agder, viser tall fra SSB.

Et velfungerende arbeidsmarked forutsetter også et attraktivt bomiljø. Sørlandet er kjent for sine gode festivaler, for attraktiv natur, for Dyreparken og andre attraksjoner for barn og voksne. Kilden i Kristiansand, Buen i Mandal og andre nybygde kulturhus er store satsinger, og gir forutsetninger for å kunne utvikle regionen som et godt sted å leve.

ARENA Usus

Opplevelsesindustrien på Sørlandet er fremtidsrettet og ambisiøs, og har gjennom ARENA Usus etablert et nettverk med til nå 72 medlemsbedrifter. De har som mål at Sørlandet skal bli best på gjenkjøp, og Arena Usus jobber strategisk for å utvikle Sørlandet til en mønsterregion for betjening av eksisterende besøk.

Målet er uttrykt slik:

“9 av 10 som besøker Sørlandet kommer tilbake for å besøke mer av landsdelen, bli lenger, få fortreffelige opplevelser i alle ledd, reise hjem blakk men rik på inntrykk, og lengter tilbake igjen. Gjestene har gode minner, historier fortelles og Sørlandet blir en ”snakkis” som anbefales videre.”

Gjennom å ta ut markedspotensialet i fornøyde gjester, har Usus en målsetting om at landsdelen skal få en økning i totalt gjestevolum på 10 prosent per år. Økt kunnskap og bevissthet om egne og andres kunder gir økt konkurransefortrinn.

FORRETNINGSMESSIG TJENESTEYTING

Bank, finans, eiendom og forretningsmessig tjenesteyting tar for seg følgende hovednæringsområder:

- Finansierings- og forsikringsvirksomhet
- Teknisk tjenesteyting og eiendomsdrift
- Forretningsmessig tjenesteyting

Denne bransjen sysselsatte nær 15 000 personer i Agder i 2011; 5 579 i Aust-Agder og 9 161 i Vest-Agder.

OFFENTLIG SEKTOR PÅ SØRLANDET

Offentlig forvaltning omfatter statlig, fylkeskommunal og kommunal forvaltning og tjenesteproduksjon. De store tjenesteområdene er barnehage, undervisning, pleie og omsorg, helse, sosialtjenester, i tillegg til offentlig administrasjon.

Offentlig forvaltning sysselsatte 17 697 personer i Aust-Agder i 2011, og 30 034 personer i Vest-Agder.

KAPITTEL 3

KARTLEGGING AV RAMMEBETINGELSER

Foto: Hovefestivalen

I dette kapitlet kartlegges rammebetingelser for sentrale vekstområder i landsdelen. Utvalget har valgt å avgrense dette kapitlet til fire sentrale forhold: Den globale økonomiske utviklingen, prognoser på energipriser, den nødvendige overgangen til en lavutslippøkonomi og den pågående digitale revolusjonen. Alle vil få konsekvenser for fremtidens næringsstruktur.

Norge skiller seg i dag ut i et kriserammet Europa. Vi har god økonomi, høy sysselsetting og lav arbeidsledighet, og inntektsnivået ligger langt over de andre industrialiserte landene. Regner vi med olje- og gassinntektene er BNP per innbygger 20 prosent høyere i Norge enn i USA.

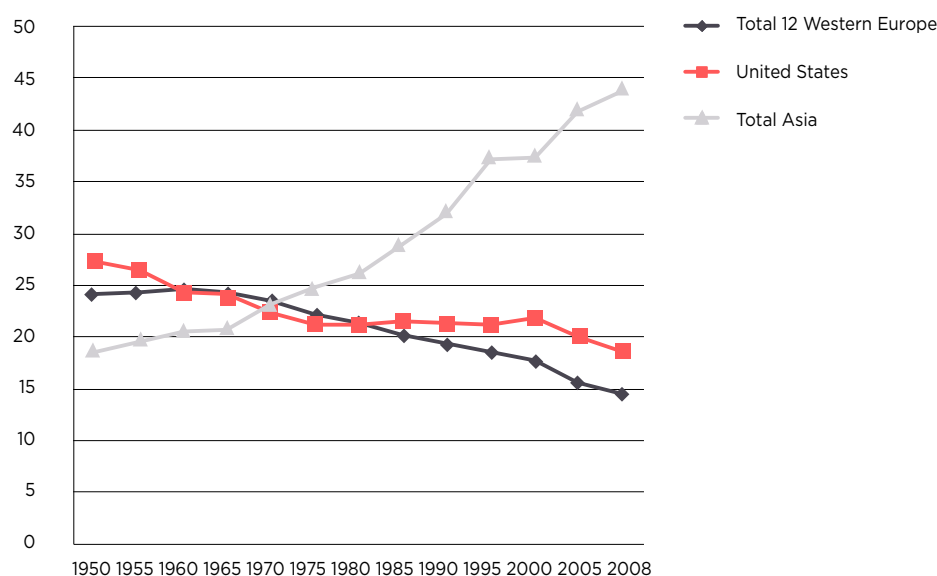
Den samlede verdiskapingen på Sørlandet har, i likhet med Norge sett under ett, hatt meget gode rammevilkår de siste årene sammenlignet med de fleste andre industrialiserte land. Finanskrisen i 2008 viste likevel for alvor hvor raskt svingninger kan komme i den globale økonomien, hvor lite forutsigbare slike svingninger kan være og hvordan endringer langt unna kan påvirke oss direkte.

GLOBALE ØKONOMISKE UTVIKLINGSTREKK

Globaliseringen gir økt mobilitet, økt informasjonstilgang, økt gjensidig avhengighet, økt utveksling av kompetanse og økt flyt av varer og tjenester over landegrensene. I kjølvannet av finanskrisen sliter de industrialiserte landene med å få kontroll over statlig gjeld, budsjettunderskudd, høy arbeidsledighet og en omfattende ungdomsledighet. Det er samtidig ikke finanskrisen i seg selv som har skapt det som i dag karakteriseres som en reell vekstkrise i den vestlige verden. Krisen knyttes til strukturelle utfordringer som følge av at det globale varebyttet over tid har endret seg.

Asia utgjør nå tyngdepunktet i den globale økonomien, på bekostning av Europa og USA som i dag står for en langt mindre andel av verdens samlede verdiskaping. Fremvoksende økonomier som Kina, India og Brasil øker i betydning. Afrika har god vekst og har i likhet med Asia en sterk befolkningsvekst. Det innebærer flere munner å mette, men også flere mennesker som kan stå for fremtidens verdiskaping. Verdens befolkning vil øke mot ni milliarder i 2050, samtidig som befolkningen i Europa og USA eldes. Det knyttes generelt stor usikkerhet til utviklingen i Kina. Et fall i veksten her vil gi store konsekvenser globalt. Forskyvningen av tyngdepunktet i global økonomi kan illustreres ved å se på endringene i verdensdelenes andeler av den samlede verdiskapingen i verden fra 1950 til i dag:

Figur: Fylkesvis fordeling av FoU og eksport (2011).

Kilde: Kilde: Maddison data

Figuren viser at USAs og Europas andeler av verdens samlede verdiskaping har vært synkende i lang tid. Det er strengt tatt ikke grunn til å anta at Europa og USA vil "gjenerobre" sin sterke økonomiske posisjon fra etterkrigstiden. Både for Norge og Sørlandet er derfor utviklingen i Asia viktig.

Vi har de siste årene nytt godt av Asias etterspørsel. Den internasjonale økonomiske utviklingen har ikke fått negative konsekvenser for Norge sett under ett. Norges ressursgrunnlag og næringsstruktur har gjort at vi har blitt påvirket annerledes av de fremvoksende økonomier enn andre land i OECD-området. Siden slutten av 1990-tallet har raskt økende etterspørsel, særlig fra land i Asia, gitt prisoppgang på viktige norske eksportprodukter som olje, gass og fisk. Samtidig er importen vridd i retning av billigere forbruksvarer fra de samme landene. Dette har gitt en betydelig forbedring av vårt bytteforhold overfor utlandet, samtidig som denne importen i liten grad konkurrerer med varer vi selv produserer.

SØRLANDET TRENGER BÅDE KOMPETANSEUTVIKLING OG INDUSTRIELL PRODUKSJON

Den globale arbeidsdelingen er basert på forskjeller i levestandard, kostnadsnivå og spesielt tilgangen til lavtlønte menneskelige ressurser i vekstøkonomiene. Høykostlandet Norge kan ikke konkurrere med lave lønninger i Asia, og standardisert produksjon legges derfor gjerne til land der lønningene til mindre spesialisert arbeidskraft er lavere, samtidig som kunnskapsintensive arbeidsplasser har gode vilkår i Norge. Derfor er det bred enighet om at det er kompetanse og kloke hoder som vil være Norges største konkurransefortrinn i fremtiden. Standardisert industriproduksjon settes ut, mens kompetansemiljøer forhåpentligvis forblir i Norge. Det gjelder ikke minst kompetansemiljøer innen industrien, for eksempel i oljeteknologiindustrien og i prosessindustrien på Sørlandet.

Det er samtidig mange usikkerhetsmomenter knyttet til det fremtidige bytteforholdet. For det første satses det også tungt på utvikling av kompetanse i vekstøkonomiene. Det er derfor grunn til å anta at vekstøkonomiene etter hvert vil ta igjen de industrialiserte landenes teknologiske og kunnskapsmessige forsprang og at forskjellen etter hvert vil flate ut. Gitt befolkningsutviklingen vil også vekstøkonomiene relativt sett ha flere unge talent i sitt rekrutterings-grunnlag. Det vil derfor være Asia, spesielt India, og etter hvert Afrika, som vil ha best rekrutterings-grunnlag for teknologiutvikling og satsing på høyere utdanning. Vesten vil ikke nødvendigvis kunne opprettholde sitt tradisjonelle "teknologiske forsprang" med mindre det legges ned en betydelig satsing i hele kunnskapskjeden.

Utvalget mener det kan bli vanskelig å beholde kompetansemiljøer i industrien på lengre sikt. Disse er dog svært viktige å opprettholde for å bevare erfaringsgrunnlaget som industriell produksjon også gir for innovasjon og utvikling. Utvalget mener videre at Norge ikke nødvendigvis vil bli utkonkurrert på produksjonssiden. Flere av bedriftene innen prosessindustrien har til nå vist seg konkurransedyktig og har evnet å øke produktiviteten i meget hard internasjonal konkurranse. I tillegg kan forutsetningene for det globale varebyttet endres dersom nye krav til ren produksjon innføres globalt. Lønns- og kostnadsnivået vil dessuten kunne endres i vekstøkonomiene. For fremtidens næringsutvikling på Sørlandet vil det derfor være viktig å stimulere til utvikling av tunge kompetansemiljøer for og med industrien, i samarbeid med forskningsmiljøer lokalt, nasjonalt og internasjonalt. Dette vil være viktige faktorer, både for å utvikle kompetansen og innovasjonsevnen, men også for å opprettholde konkurransevnen innen industriell produksjon.

Utvalget mener at å legge til rette for økt arbeidsinnvandring vil kunne bidra til å opprettholde og videreutvikle en kunnskapsintensiv arbeidsstyrke og endre "brøken" mellom arbeidsstyrken og pensjonistene.

HVOR AVHENGIGE ER VI AV PETROLEUMSSEKTOREN?

Det pågår en debatt om Norges avhengighet av petroleumssektoren som i høy grad er relevant for Sørlandet. Selv om bare åtte prosent av sysselsettingen er knyttet til den kapitalintensive petroleumssektoren, og forvaltningsregimet gjennom Oljefondet tar av for raske svingninger i oljeprisen globalt, viser nå flere til at Norges verdiskaping er mer avhengig av petroleumssektoren enn noen gang tidligere, fordi så mange andre næringer indirekte er knyttet til utviklingen i denne sektoren. Petroleumssektoren er også en driver for utvikling innen andre næringer, som tilsvarende vil påvirkes positivt eller negativt av utviklingen innen petroleumssektoren. De store investeringene i petroleumssektoren har hatt konsekvenser for kostnadsnivået, noe som gjør at mange er bekymret for utviklingen av en todeling i norsk økonomi. Dette kan gi utfordringer for andre konkurranseutsatte næringer. Kostnadsnivået i Norge bidrar blant annet til at turistnæringen mister markedsandeler fordi det blir for dyrt å reise til Norge, og til at andre deler av industrien ikke kan konkurrere om arbeidskraften fordi lønningene i petroleumssektoren presser nivået i andre sektorer.

Sørlandets næringsstruktur er nært knyttet til petroleumssektoren. Dette har innvirkning på andre næringer og gjør Sørlandet spesielt sårbart for endringer i rammebetingelser for petroleumssektoren.

OLJEPRISEN

De siste funnene i Nordsjøen og verdens behov for energi fremover tilsier en fortsatt god vekst innen petroleumssektoren. Dette er positivt for norsk økonomi og for Sørlandet. Samtidig vet vi at virksomheten på norsk sokkel gradvis vil bygges ned, selv om dette antas å ligge noe frem i tid. De lærde strides om hvor raskt dette vil skje. En rekke utbyggingsprosjekter er også avhengig av en høy oljepris for at de skal være lønnsomme.

Oljeteknologiindustrien på Sørlandet er sammenliknet med Vestlandet mindre knyttet til norsk sokkel og i høy grad rettet inn mot det globale markedet. Det er derfor først og fremst oljeprisen som er viktig for oljeteknologibedriftene, fordi de har ekspertise på de "høythengende fruktene" som er dyre og vanskelig å utvinne. Et fall i oljeprisen vil derfor også redusere etterspørselen fra eksportmarkedene

En endring i oljeprisen vil ha store konsekvenser for norsk verdiskaping og for landsdelen. Utvalget kan ikke spå om fremtiden når det gjelder oljeprisen, ei heller om tidspunktet for når den norske petroleumssektoren går inn i en omstillingsfase. Vårt poeng er at en grunnleggende usikkerhet preger den globale økonomiske utviklingen, og både norsk og sørlandsk økonomi er sårbar for slike endringer.

Vår bekymring gjelder spesielt Sørlandet, ettersom verdiskapingen her i større grad lener seg på denne sektoren enn for landet sett under ett. Utvalget mener norske myndigheter har for lite fokus på hvordan regioner vil kunne påvirkes ulikt av endrede globale rammebetingelser, slik også Hilde C. Bjørnland påpekte i Dagens Næringsliv 8. januar 2013:

Oljeindustrien og tilknyttede næringer er ikke jevnt fordelt over landet. (...) Når en inkluderer ringvirkninger og bortfall av lokale skatteinntekter kan effektene for enkelte regioner bli dramatiske.

Utvalgets vurdering er at norske myndigheter må ha økt oppmerksomhet omkring denne sårbarheten. Tiltak som kan redusere dette vil være helt avgjørende for å sikre en fortsatt god utvikling, og tiltakene må følge to spor:

- For det første trengs tiltak som kan bygge opp under oljeteknologiindustriens konkurranseevne globalt gjennom å sikre tilgang til kompetent arbeidskraft, samt å sikre omstillingsevnen også innen bransjen. Selv om næringen i dag først og fremst leverer til kunder innen petroleumssektoren, er ikke dette hele bildet. Næringen leverer blant annet også til romfart, fornybar energi og helse. Oljeteknologiindustrien er først og fremst en teknologiklynge. Om kundegrunlaget endres innen petroleumssektoren, vil langsiktig satsing på kompetanseutvikling og innovasjon sikre mulighetene for en bredere portefølje i fremtiden.
- For det andre trengs tiltak som kan støtte opp under andre næringer som ikke først og fremst leverer til petroleumssektoren, fordi dette kan redusere sårbarheten og gi en mer robust næringsstruktur for Sørlandet sett under ett. Her trengs det både tiltak for å støtte andre tunge næringer, for eksempel prosessindustrien, og tiltak som kan stimulere nye vekstnæringer som i dag ikke er store, men som har potensial i fremtiden. Det gjelder IKT-næringen, KIFT-arbeidsplasser, opplevelsesindustrien og ikke minst arbeidsplasser som kan bidra til en klimavennlig næringsstruktur.

Næringspolitikken har de siste årene vært konsentrert om oppfordring til klynge-dannelser og samarbeid. Utvalget mener dette har vært en vellykket politikk, som ikke minst har kommet Sørlandet til gode gjennom etablering av flere nærings-nettverk. Nettverkene har fått et felles og bedre strategisk fokus og samarbeider nært om felles muligheter og utfordringer.

Utvalget ønsker samtidig velkommen nærings- og handelsministerens initiativ om å forenkle virkemiddelapparatet som er underlagt en jungel av ulike begrensninger og krav og ikke minst svært byråkratiske forvaltningsrutiner.

DET GRØNNE SKIFTET ER I GANG

De fleste landene i verden har sluttet seg til målet om to graders temperaturøkning, som er grensen forskerne har satt for jordas bæreevne. Samtidig viser Det inter-nasjonale energibyrået (IEA) til at den økonomiske utviklingen i dag vil medføre seks graders temperaturøkning. Utviklingen er med andre ord ikke bærekraftig, noe som innebærer at vi forringer mulighetene til et godt liv for fremtidens generasjoner. Utviklingen er definert som farlig, og klimaendringene regnes derfor som vår tids største utfordring.

Til tross for fraværet av en global klimaavtale arbeides det mot et grønt skifte. EU har som mål å redusere utslippene av klimagasser i perioden fra 2013 til 2020 med 20 prosent i forhold til 1990-nivå. USA har som mål å redusere utslippene med 17 prosent i 2020 i forhold til 2005. Kina har som mål å redusere klimagassutslippene pr BNP-enhet (utslippsintensiteten) med 40-45 prosent i 2020 sammenliknet med 2005. Kina er nå verdens største investor i fornybar energi.

Erkjennelsen om at store deler av den nødvendige omstillingen mot et lavutslipps-samfunn må finne sted i næringslivet, tas med stort alvor av en rekke ledende selskaper globalt. Selskapene ser også at vinnerne i fremtidens økonomi vil være dem som i størst mulig grad har tilpasset seg nye behov. Nye markedsmuligheter kommer også - et gryende marked for nye, "grønne" næringer utvikles nå gradvis.

Rapporten "Vision 2050" er utarbeidet av World Business Council for *Sustainable Development* (WBCSD), og 200 internasjonale næringslivsledere har stilt seg bak. Rapporten er et godt eksempel på at næringslivet tar ansvar. Lederne bak rapporten har samlet seg om en visjon som beskriver utfordringene og mulighetene et lav-utslippsamfunn vil gi, både globalt og regionalt, og hvilke tiltak som må gjennom-føres dersom verden skal møte klimautfordringene:

These include incorporating the costs of externalities, starting with carbon, eco-system services and water, into the structure of the marketplace; doubling agricultural output without increasing the amount of land and water used; halting deforestation and increasing yields from planted forests; halving carbon emissions world-wide (based on 2005 levels) by 2050 through a shift to low carbon energy systems; and improved demand-side energy efficiency, and providing universal access to low-carbon mobility.

Utvalget mener at de land og næringer som ser hva som skal til for endring, vil også lykkes best i fremtiden. I vår region er det interessant å merke seg at Eyde-nett-verket, der bedriftene er eid av noen av verdens største selskaper, har omgjort denne visjonen til sin egen strategi og et veikart for konkrete fellesprosjekter.

Norge har et stort urealisert vannkraftpotensial, både på energi og på effekt. Sørlandet står spesielt sterkt i denne bransjen.

Norske vindressurser kan bli viktige i europeisk sammenheng. Dette gir muligheter for norsk næringsutvikling. Det ligger verdiskapingsmuligheter i å se på utvekslingsmuligheter med utlandet.

Det finnes et betydelig potensial for utbygging av vannkraft og småkraft i regionen. Vindkraft representerer en stor naturressurs som foreløpig er tilnærmet utnyttet, men denne er fortsatt forbundet med noe høyere kostnads- og risikonivå. Muligheten for kombinasjon av ny fornybar vindkraft og pumpekraft representerer spennende muligheter for Sørlandet. For Norge og det nordiske kraftmarkedets vedkommende antar man at innføringen av grønne sertifikater vil akselerere utbyggingen av fornybar energi. I første omgang vil det være småkraft og vindkraft som representerer de mest konkurransedyktige prosjektene, og vil dermed bli utbygd først.

Det er sannsynlig at utnyttelse av solenergi vil bli mer vanlig i årene som kommer, også i norsk sammenheng. Både solkraft og kraft fra mikrovindmøller vil i større grad bli knyttet opp mot byutvikling, og fornybar energi vil kombineres med smarte/intelligente nett i fremtidens energisystem. Nye forretningsmodeller og forretningsmuligheter vil bli aktuelle, og utbygging av fornybar energi vil sette sitt preg på regionen.

Bedrifter på Sørlandet er i gang med teknologiske nyvinninger innen fornybar energi. Mye av denne utviklingen bygger også på kjent teknologi med nye anvendelsesområder. Miljøteknologiordningen som ligger under Innovasjon Norge, ble innført i 2010 og har som mål å støtte bedrifter som utvikler ny norsk miljøteknologi, og som skal i gang med pilot- og demonstrasjonsanlegg. Ordningen retter seg inn mot alle teknologier som direkte eller indirekte forbedrer miljøet. I 2011, 2012 og første halvår 2013 har det blitt gitt tilskudd til 27 miljøteknologiprojekter på Sørlandet med tilsammen nær 190 millioner kroner. Det betyr at om lag en tredjedel av den nasjonale rammen til denne ordningen har gått til Sørlandsbedrifter. Dette har generert innovasjonsprosjekter for mange hundre millioner de siste 2-3 årene. Dette har vært prosjekter innen områder som blant annet utvikling av fornybar energi, ny fremstillingsmåte for aluminium og ny støpeteknologi, se også tidligere omtale av Fluemill som utvinner strøm fra tidevann.

Utvalget mener Sørlandet har mange av forutsetningene for å lykkes i fremtidens verdiskaping. Klimaendringene må i hovedsak møtes med betydelige omstillingsprosesser i næringslivet. Utvalget ser behov for en klimapolitikk som ivaretar regionens fortrinn innenfor fornybar energi og som kan sikre nødvendig omstilling.

DIGITAL OG TEKNOLOGISK REVOLUSJON ENDRER MARKEDSMEKANISMER

Den digitale utviklingen er i seg selv en bekreftelse på hvor raskt arbeidsplasser og markedsforhold endres hver eneste dag. Mange av de arbeidsplassene vi har i dag vil ikke eksistere i fremtiden.

Den globale digitale revolusjonen endrer markeder og skaper nye. Den globale økonomien endres på et nivå som kan sammenliknes med den industrielle revolusjonen for 200 år siden. Internett endrer markedet mot økt grad av brukerstyring i tilnærmet alle deler av samfunnet. Lesere, kunder og forbrukere tar i større grad kontroll over produktene og deler sine vurderinger. Internett har gitt mer makt til disse gruppene. Internett endrer forholdet mellom autoriteter og vanlige folk, for eksempel mellom lege og pasient, redaktør og leser og kjøper og selger. Pasienten har langt større tilgang til informasjon om sykdommer, behandlingsmetoder og tilgjengelighet enn tidligere. IKT vil kunne revolusjonere fremtidens eldreomsorg. Der redaksjonelt innhold i aviser og andre nyhetskanaler tidligere ble bestemt av redaktørkollegier, som bestemte hva som skulle publiseres, kan alle i dag publisere. Informasjon i sanntid er et tastetrykk unna – verden over. Kundens vurderinger av hoteller, bøker, ja, nær sagt alle produkter, endrer markedsføring og bestemmer hva som er de gode produktene. Smarttelefoner og nettbrett er blitt uunnværlige, og tusenvis av nye *apper* er på markedet hver eneste dag.

Den digitale revolusjonen endrer markedet innen de fleste bransjer. Nettavisene florerer, mens papiravisene sliter. Det gjør også bokbransjen og musikkbransjen. Brukerstyrte gratistjenester som Wikipedia tar over for biblioteker og autoriserte databaser. Globale søkemotorer og informasjonskanaler gjør at alt er tilgjengelig og uavhengig av sted og rom. Utviklingen går raskt, og selskapers levetid er generelt kortere enn tidligere.

Et utviklingstrekk er at fysiske begrensninger oppheves. En kundeservicetelefon kan like gjerne befinne seg i India som i USA eller i Mandal. Selv om en stor del av arbeidsstyrken vil bo i nærheten av arbeidsplassen, endrer den digitale revolusjonen muligheter for varierte bosettingsmønstre. Mulighetene for å arbeide fra sofaen, fra Maldivene eller fra hytta i Åseral øker. Mulighetene for å drive forretningsvirksomhet uavhengig av sted har økt, og samtidig øker mulighetene for å kombinere arbeid og fritid på en kvalitativt god måte.

Den digitale utviklingen vil også innebære en revolusjon innen utdanning. Med et utstrakt tilbud av kurs på internett, med mulighet for kontakt mellom student og lærer via digitale medier, får studentene større fleksibilitet i forhold til hvordan de vil studere. Det utvikles ulike former for "blended learning", undervisning på campus og utenfor campus. Dette kan også dekke behovet for desentralisert utdanning og etter- og videreutdanning.

Utvalget ser at digital teknologi er en viktig næring i fremtiden og at næringer basert på avanserte digitale løsninger vil ha økt konkurransekraft. Utvalget ser også at den digitale fremtiden kan være med på å løsrive næring fra geografi og kan bidra til vekst også i periferien.

KAPITTEL 4

UTVALGETS VURDERINGER OG FORSLAG TIL TILTAK

Foto: Aker Solution. Aker Solutions lokaler i Korsvikfjorden i Kristiansand

Utvalget legger her fram anbefalinger til tiltak som bunner i de analyser og drøftinger utvalget har gjort underveis i arbeidet. De foreslåtte tiltakene er gruppert i fire hovedbolker ut fra hvordan de tematiserer utfordringene som utvalgets mandat peker på. De tre første av disse bolkene er tematiske. Den siste er geografisk organisert og viser hvordan tiltakene, i tråd med bestillingen fra statsrådene, kan bidra til å spre vekstimpulsene til beste for hele landsdelen. Denne bolken tar derfor også opp igjen en del av de forslagene som er listet under de tematiske bolkene. Det understrekes at flere av tiltakene medfører vekstpotensial for hele regionen.

Slik tiltakene nå foreligger, er de innrettet slik at de enten utvikler spesielle fortrinn i regionen eller bidrar til å gjøre opp for svakheter den sliter med. Ved at tiltakene gjennomføres, vil regionen gi et bidrag til nasjonens samlede verdiskaping.

Skal Sørlandet lykkes med å utvikle et sterkt næringsgrunnlag for gode levekår i hele regionen, må vi lykkes med å skape:

- **Innovasjons- og teknologiregionen Sørlandet:** en region der det skjer kontinuerlig forbedring og der det legges til rette for å få til radikal innovasjon i eksisterende bedrifter, og der nye bedrifter har god grobunn. FoU-institusjonene er godt sammenkoblet med bedriftene, der virkemiddelapparatet og de profesjonelle tjenestene er gode støttespillere for bedrifter som hevder seg i den internasjonale konkurransen.
- **Kompetanseregionen Sørlandet:** en region der **hele løpet fra barnehage til universitet** former en sterk kjede. Gode resultater, lite frafall mellom utdanningstrinnene og god kopling mellom utdanning og næringsliv skal gi en kompetent befolkning med forutsetninger for høy yrkesdeltakelse og gode levekår.
- **Samferdselsregionen Sørlandet:** en region der kommunikasjon til, fra og innenfor regionen er tidsmessig utbygd og tillater rask og sikker forflytting av personer og gods. I en slik region vil regionforstørring sørge for at arbeidsmarkedene omfatter det aller meste av landsdelens innbyggere. Kollektivtilbudet er utviklet slik at det gir et reelt alternativ for en voksende del av de daglige arbeidsreisene.
- **Vekst med regional balanse.** Den nasjonale veksten er i dag sterkt sentrert om to regioner: Det sentrale Østlandet og Stavangerregionen. Dette skaper nasjonal ubalanse og pressproblemer. Skal hele landet tas i bruk, må vekstimpulsene spres. Sørlandet står klar til å ta denne utfordringen. Samtidig har vi lignende utfordringer internt i landsdelen. Kystbyene Kristiansand og Arendal har hittil vært motoren i landsdelens utvikling. Det er en oppgave å sørge for en **bedre geografisk utnyttning av verdiskapingspotensialet**, slik at også levekårene kan utjevnes internt i landsdelen.

I det følgende vil vi gå nærmere inn på behov og tiltak under de enkelte områdene.

INNOVASJONS- OG TEKNOLOGIREGIONEN SØRLANDET

Landsdelens næringsliv er kjennetegnet av noen svært dynamiske og internasjonalt orienterte næringer med stor innovasjonsevne og mer tradisjonelle næringer med varierende verdiskaping og innovasjonskapasitet. Landsdelen er sårbar fordi den blir avhengig av de få, drivende næringene og deres posisjon i den globale økonomien.

Et overordnet perspektiv på denne utfordringen er å **legge til rette for innovasjon og utvikling** i og fra de næringene som i dag er konkurransedyktige, og samtidig legge til rette for **flere nyetableringer**. Nøkkelen til mye av dette arbeidet ligger i **økt satsing på kompetanse og teknologi**. Dette fordrer et aktivt samarbeid mellom næringsliv, forskningsmiljøer og offentlig sektor.

Agder har noe færre bedrifter med innovasjonssamarbeid enn landsgjennomsnittet. Dette til tross for at Sørlandet huser verdensledende bedrifter som anses som både kunnskapsrike og innovative.

Innovasjon handler i stor grad om regionens evne til å skape og dele ny kunnskap. Den **erfaringsbaserte kunnskapen** i bedriftene er svært viktig, i kombinasjon med **akademisk forskning**. Dette kan stimulere til gode innovasjonsprosesser og skape funksjonelle innovasjonssystemer.

Utvalget foreslår at:

- **Staten yter tilskudd til Sørlandslab** som er under etablering ved UiA, Campus Grimstad. Sørlandslab er et non profit-samarbeid mellom regionalt næringsliv, UiA og regionale offentlige myndigheter. Sørlandslab etableres for å **møte industriens behov for avanserte laboratoriefasiliteter** og skal være en felles arena for forskning, utvikling og utdanning rettet mot industriens behov. Sørlandslab vil være et unikt redskap for å sikre utvikling av verdensledende teknologi i samarbeid mellom industrien og academia innenfor næringer der Sørlandet har, og ønsker å ha, global spisskompetanse. NODE-bedriftene vil utgjøre kjernen i denne satsingen fra næringslivets side, men flere bedrifter fra andre næringer har allerede vist stor interesse for initiativet. Sørlandslab er også tenkt som et senter der forskning og utviklingsarbeid, innovasjon og etablering av næring på nye områder finner sted. Det statlige tilskuddet kommer i tillegg til de midler som skytes inn av offentlige og private aktører, og vil skaffe etableringen kapital til nødvendige investeringer under oppbyggingen.
- Det **opprett et nasjonalt senter for industriell innovasjon i landsdelen**. Senteret skal ha spesielt fokus på markedsdrevet innovasjon og med oljeteknologi-industrien i førersetet. Organisasjons- og systemforståelse og løpende tilpassing av teknologi og produkter til marked og kunder spiller en avgjørende rolle for innovasjonsevnen. Dette senteret skal utnytte de tentaklene oljeteknologi-industrien til enhver tid har både nasjonalt og internasjonalt. Det skal også bidra til at det til enhver tid utvikles konkurransedyktige rammebetingelser for bedrifter som opererer globalt. Det skal være et senter der alle eiere kan føle trygghet for at deres investering i Norge ivaretas og at selskapene forblir i Norge. Det skal være et senter der den norske "flate" måten å kommunisere på videreutvikles og settes inn i strategiske fremtidsrettede innovasjonsprosjekter. Senteret vil være sentralt for å videreutvikle denne innovasjonsmåten, og for å kunne trekke lærdom fra den til beste for andre næringer. NCE NODE, i samarbeid med UiA, ønsker å ta en lederrolle i dette arbeidet med relaterte fagmiljøer/NCEer i Ålesund, Kongsberg og Raufoss som samarbeidspartnere. Senteret vil derfor

ha en forsknings- og utviklingsrolle, en pådriverrolle for innovasjon både i olje-teknologiindustrien og ellers, samt en formidlingsrolle knyttet til innovasjon i samfunnet generelt.

- Staten støtter Eyde-nettverkets felles bedriftsledede miljøutviklings-program for å sikre at Sørlandet forblir en verdensledende kunnskapsregion for bærekraftig prosessindustri. Programmet omfatter blant annet utviklingsprosjekter for null-utslipp fra industriproduksjon, for reduksjon av CO₂-utslipp, samt tiltak for å utnytte spillvarme. Samlet har miljøene i Eyde-nettverket en unik global spisskompetanse innenfor prosessindustriell bærekraftig utvikling. En statlig satsing på dette programmet vil være et viktig bidrag for videre investering og en forutsetning for bærekraftig industri i Norge. Bedriftene vil samle seg om å løse problemstillingene i fellesskap, de vil bruke hverandres kompetanse og benytte tilgjengelig infrastruktur for pilotering. Dette skal gjøres i samarbeid med de beste eksterne forskningsmiljøene.

Sørlandet blir et stadig viktigere knutepunkt i norsk energiforsyning. Dette gjelder både for produksjon og distribusjon av fornybar kraft. Kraftutveksling er relevant i en slik sammenheng. Det samme gjelder for utbygging av vindkraft. Utvalget vil understreke at det her må sikres gode og stabile rammevilkår. Det er videre viktig at denne aktiviteten speiles i regionens kompetansestruktur.

Utvalget foreslår at:

- Det opprettes **et program for utvikling av infrastruktur og tjenester knyttet til utvikling av Smart Grid og relatert virksomhet**. Utvalget mener Norge bør ta en internasjonal rolle i å utvikle teknologier knyttet til dette område og ber Regjeringen arbeide for å opprette et europeisk kompetansesenter for Smart Grid. Senteret bør ligge på Sørlandet.

Innovasjonsområdet er komplekst og sammensatt. Det er mange aktører med delvis overlappende ansvarsområder. Samordning av de ulike systemene er en vesentlig utfordring. Innovasjonsaktørene på Sørlandet kan fremstå som fragmenterte både med hensyn til virkemidler og geografisk virkeområde. Det er mulig å tenke seg et **mer helhetlig apparat**, samt sette aktørene inn i en samordningsprosess og tegne en tydelig grenseoppgang mellom dem.

Tidligere erfaringer fra frifylkeforsøket i Aust-Agder på 1990-tallet viste positive effekter av å samle ressurser i felles ordninger med større regionalt handlingsrom. Ved en slik tilnærming bør en se på de ulike nivåene i dette systemet (kommunal førstelinje, næringshager, innovasjonsaktører, inkubatoraktivitet, kommunale og regionale fond, rådgivningstilbud og andre). I en slik prosess vil en kunne se potensial for å **effektivisere virkemiddelapparatet**, noe som for sluttbrukeren vil oppfattes som mer tilgjengelig og treffende i forhold til hjelpen innovatøren trenger. Resultatet blir større innovasjonskraft ut av de samlede ressurser.

Det meldes om et stadig større behov for mer risikokapital, såkornkapital og venturekapital. Dette gjelder ikke bare Sørlandet, men er en utfordring av nasjonal karakter. Nyetablerte bedrifter betegner det som å gå inn i "dødens dal" når de er ute av inkubatorvirksomheten og skal etablere seg og må hente inn investormidler. Utvalget understreker statens rolle i å sørge for mer risikokapital i den første sårbare fasen ved nyetableringer av potensielt bærekraftige bedrifter.

Utvalget foreslår at:

- Agderfylkene gjøres til **pilotregion for et forsøk med samordnet virkemiddelbruk for innovasjon og næringsutvikling**. Forsøket har som mål å skape et enklere og mer fleksibelt virkemiddelapparat og bør inneholde følgende:
 - Statlige og regionale virkemidler samordnes til **én ordning** som kan brukes i hele landsdelen. Prioritering av innsatsen skal skje innenfor et regionalt partnerskap, der aktørene er representert.
 - Forsøket fristilles fra Forskningsrådets programkrav.
 - Forsøket fristilles fra KRDs distriktspolitiske ordninger.
 - Forsøket fristilles så langt mulig fra andre statlige krav knyttet til næringer, satsinger og programmer.
 - Regionale virkemiddelaktører forplikter seg inn i forsøket.

KOMPETANSEREGIONEN SØRLANDET

Vi lever i et kunnskapssamfunn. I NOU 2011:3 "Kompetansearbeidsplasser – drivkraft for vekst i hele landet" trekkes perspektivene for forholdet mellom kunnskap og regional utvikling opp. De regionene som lykkes med å kople kunnskap sammen med omstilling og nyskaping i næringslivet, vil bli morgendagens vinnere. De som ikke lykkes, vil få store levekårsutfordringer og må forvente å bli tapere nasjonalt og globalt.

Sørlandet har en spydspiss i Universitetet i Agder, og utvalget forventer at UiA fra og med kommende statsbudsjett, gis opptrapping mot økonomiske rammer på linje med de etablerte, norske universitetene.

Store deler av næringslivet ville høste gevinster av en sterkere kobling til det formelle utdanningssystemet. Enkeltbedrifter har sterke bånd til både UiA, Teknova og andre forskningsinstitusjoner. Dette oppleves fruktbart, og kan være eksempler til etterfølgelse for flere bedrifter.

Også i relasjonen mellom næringslivet og skolen er det igangsatt mange gode enkeltprosjekter. Enkeltbedrifter har i flere år hatt samarbeidsprosjekter med skolene, og gjennom Lektor II-programmet er det etablert et program for samarbeid mellom bedrifter og skoler i hele regionen.

Flere av landsdelens kommuner har svake skoleresultater. Det er i tillegg bekymringsfullt mangesom ikke fullførerskolegang utover et minimum. Rekrutteringen til gruppen unge uføre er også høy. Et interessant pågående prosjekt har vist at der er en svakere identifikasjon og følelse av eierskap til skolen i Aust-Agder enn i for eksempel Sogn og Fjordane. En mulig forklaring forskerne peker på er at i Aust-Agder har man historisk knyttet modernisering til industrialisering, og i et slikt bilde har skolen bare vært noe man "måtte gjennom", ikke noe som man har forbundet med en positiv verdi. Skal man snu en slik tendens, må det arbeides med forankring av skolen lokalt langs dimensjonen hjem - arbeidsliv. Dette vil være utgangspunkt for en ny tilnærming til skolen, der næringslivet vil spille en stor rolle, og partene i arbeidslivet vil være samarbeidspartnere.

For Agder vil en av de største utfordringene fremover være den **relativt lave FoU-kapasiteten og -kompetansen i regionen**. Dette gjelder både innen enkelte deler av næringslivet og i forskningsinstitusjoner/universitetet når vi ser på blant annet

uttelling i Norges forskningsråd. Universitetet i Agder er fortsatt finansiert som en høyskole, til tross for at forventninger og ambisjoner klart er på universitetsnivå. Dette kan virke begrensende på regional utvikling, da forskerne ikke har tilstrekkelig forskningstid i forhold til undervisningsbyrde og enda mindre tid til den anvendte forskningen, som skal prege samarbeidet med næringslivet. Agder ligger under landsgjennomsnittet når det gjelder utdanningsnivå og når det gjelder innovasjonsaktivitet. Likevel er det, til tross for spredte ressurser, oppnådd mye. Bedriftene viser stor omstillingsevne og har klart å holde seg i verdenstoppen til tross for stadig økende global konkurranse. Den erfaringsbaserte kunnskapen i bedriftene er svært viktig for å bevare og forsterke omstillingsevne, innovasjon og nyskaping i samarbeid med den tradisjonelle forskningen ved FoU-institusjonene.

Næringslivet i kompetanseklengene har allerede et svært godt samarbeid med de lokale utdanningsinstitusjonene. Både tilknyttet fagutdanninger, og på bachelor-, master- og ph.d.-nivå. Det har ikke vært tilsvarende samarbeid om EVU. Det må derfor jobbes systematisk og konkret med å få et system som gir lettere tilgang til, og tilbud om etter- og videreutdanning for alle bedrifter og offentlige aktører i Norge. Det tilbys mye videreutdanning ved de forskjellige utdanningsinstitusjonene. Utfordringen for bedriftene er at disse tilbudene ofte er generelle og ikke nødvendigvis tilpasset bedriftens særegne kompetansebehov.

De fire NCE-prosjektene NCE NODE, NCE Maritime i Ålesund, NCE Systems Engineering på Kongsberg og NCE Raufoss tok i 2010 et initiativ overfor næringsministeren og utdanningsministeren for å presisere viktigheten av kompetanseheving i næringslivet. Etter- og videreutdanning (EVU) hevdes fra næringslivet å være et forsømt politisk område i Norge. Det må etableres kultur for at kunnskap deles. Det må komme på plass et system som gir en reell mulighet for livslang læring, og som gir alle arbeidstakere individuelle rettigheter til finansiering av livsopphold ved etter- og videreutdanning. Utvalget erkjenner bedriftenes og den ansattes manglende evne til å kunne ta hele den økonomiske belastningen alene.

De fleste universiteter har egne enheter som formidler etter- og videreutdanning til nærings- og arbeidslivet. Næringslivet etterspør mer skreddersøm, og dette vil åpne for et økt samarbeid mellom institusjoner for å sette sammen pakker av EVU som tilfredsstiller behov i næringslivet. Samordning og konsentrasjon vil også kunne gi andre gevinster.

Det vises i denne sammenhengen til brev av 24. februar 2012 sendt NHD fra NHO, LO, samarbeidende NCEer og universitets- og høyskolemiljøer.

Utvalget foreslår at:

- Det etableres en egen **School of Engineering (SoE)** med utgangspunkt i UiAs nåværende Fakultet for teknologi og realfag. Organisering som school innebærer at studiene står i fokus og at man trekker inn alle relevante disipliner. SoE skal utvikles til et **internasjonalt spisskompetansemiljø** på felt der regionalt næringsliv har tyngde. Dette skal skje i samarbeid med næringslivet og med fremragende nasjonale og internasjonale aktører. SoE skal dimensjoneres for 4000 studenter innen 2020. Dette er en økning på 2 500 studenter. Studieplassene skal fullfinansieres med gradvis oppbygging. Dette vil gi en generell styrke til det næringsrettede samarbeidet, både i forskning og utdanning.

- Regjeringen bevilger midler til samarbeidet “**Skap agderskolen**”. Hensikten er å styrke det regionale eierskapet til skolene i regionen og bidra til bedre forankring av skolen i relasjonen mellom hjem, skole og næringsliv. Prosjektet tenkes å omfatte løpet **fra grunnskole til videregående skole**. En viktig målsetting vil være å skape den beste næringsnære skolen i landet, få opp læringsglede og bedre kvaliteten i grunnskolen som forutsetning for fremtidig økt yrkesdeltagelse. Utvalget mener “Skap agderskolen” skal bygge videre på prosjekter og tiltak som har vist seg å gi innsikt og virke godt – slik som Lektor II-programmet i Agder, Ungt entreprenørskap, ulike regional samarbeids-tiltak mellom næring og skole, samt forskningsrådsprosjektet “Lærende regioner. Prosjektet er et samarbeid mellom lokale og regionale skolemyndigheter, næringslivet, partene i arbeidslivet og relevante kompetansemiljøer.
- **Sørlandet Vitensenter** har en viktig rolle i regionen, og utvalget ber derfor om at senteret får formell status som regionalt vitensenter og derav statlige drifts-midler.
- Det opprettes en pilotordning for statlig **medfinansiering av næringsrettet EVU-virksomhet**. Store deler av næringslivet har et etterslep på kompetanse som det må fylle for å møte internasjonale konkurransekrev. Samtidig oppleves etter- og videreutdanning som det svake ledd i det norske utdanningssystemet. En slik finansieringsordning bør utvikles i nært samarbeid med partene i arbeidslivet og med kompetansemiljøene i landsdelen.
- Det legges til rette for å **utvikle Sørlandet Sykehus Helseforetak (SSHF) som universitetssykehus**. Denne utviklingen bør starte i tilknytning til den reorganisering av helseregionene som er varslet fra neste år av, og sørge for at en ny helseregion i sør har spisskompetanse på linje med andre helseregioner. Utviklingen bør bygge på stedlig og ny spisskompetanse ved UiA og på samarbeid med andre universiteter.
- Opplevelsesnæringen utgjør en viktig satsing i regionens samfunns- og nærings-liv. Innenfor denne næringen har det skjedd en betydelig profesjonalisering og samordning de siste årene. Denne utviklingen har vært støttet av en målrettet forskningsoppbygging gjennom Arena USUS. Både som egen næring, og som tilrettelegger for regionens generelle stedsattraksjon, er det viktig med økt aktivitet og verdiskaping.

Utvalget foreslår at:

Det opprettes et **nasjonalt kompetanse- og forsknings-senter innenfor opplevelses-næringen** i landsdelen. Et slikt senter svarer på en del av det nasjonale forsknings-behov som er dokumentert gjennom innstillingen “En kunnskapsbasert kultur-politikk” (Kulturdepartementet 2012) og videreført i NOU 2013:4 “Kultur-utredningen 2014”. Det er skapt en god plattform for slikt arbeid gjennom arbeidet i Arena USUS. Dette er grunnlaget for videre kunnskapsutvikling og innovasjon innenfor opplevelsesnæringen. Et slikt senter bør ha et anvendt fokus og stimulere til pilotprosjekt for produktutvikling og EVU-tiltak i grense-snittet mellom kultur og næring.

Det må være et mål å gjøre styring, rammebetingelser og **virkemidler så enkle som mulig slik at de aktørene som skal drive næringsvirksomhet har et oversiktlig system å forholde seg til**. Samtidig må vi ha ordninger og virkemidler som treffer dem de er til for, og som er i stand til å møte nye behov i befolkning og næringsliv. Det betones

ofte at den norske konkurransekraften er tuftet på nærhet, små avstander mellom folk og institusjoner samt på en **effektiv og smart offentlig sektor**.

SAMFERDELSREGIONEN AGDER

Sørlandet har sentral beliggenhet nasjonalt og internasjonalt. Landsdelen ligger mellom de to av de sterkest voksende regionene i Norge, Kristiansand-regionen og Stavanger-regionen. Landsdelen ligger nær Storbritannia og Europa. Landsdelen som kunne ha vært et knutepunkt er, på grunn av svak kommunikasjon, mer en flaskehals. Det er en viktig oppgave å endre dette. God infrastruktur er en viktig forutsetning for at Sørlandets internasjonalt rettede næringsliv kan møte stadig skarpere internasjonal konkurranse.

Lokalt og regionalt har betydningen av regionforstørring fått økt oppmerksomhet. Dette preger resonnementene både i den siste Regionalmeldingen og i Nasjonal transportplan 2014-2023 (NTP). Bedre lokale kommunikasjoner vil gi mer effektive bo- og arbeidsmarkeder og dermed bedre rammebetingelser for stedlig næringsliv og for levekårsutvikling i landsdelen.

Det er vest i Vest-Agder og øst i Aust-Agder vi finner områdene med størst levekårsutfordringer. Bedre infrastruktur vil kunne knytte flankene tettere til vekstdriverne i landsdelen, og dermed bidra til at vekstkraften på Sørlandet kommer hele landsdelen til gode.

Sørlandet har mye uforløst vekstkraft. Bedre veier er trolig det viktigste enkelttiltaket for å forløse denne.

Utvalget foreslår at:

- Landsdelens krav, slik disse er nedfelt i Regionplan 2020, prioriteres utover det som ligger i forslag til Nasjonal transportplan. Det er særlig viktig at disse tiltakene forseres:
 - › Fullføring av E18 og E39 til firefeltstandard fra Telemark til Rogaland
 - › RV9 etter målet "Gul stripe til Hovden"
 - › Realisering av Regjeringens tilskuddsordning for investeringer i infrastrukturtiltak blant utpekte havner
 - › Utbyggingsbehovene i de to største byområdene, Arendal og Kristiansand, imøtekommes slik at disse bedre kan fungere som knutepunkt for integrerte bo- og arbeidsmarkeder

Foto: Colourbox

- **Sammenkopling av Vestfold- og Sørlandsbanen tas inn igjen i NTP.** Dette prosjektet er avgjørende for å gi landsdelen et tidsmessig togtilbud og for å korte ned reisetiden mellom Stavanger/Sørlandet og Oslo.
- Kjevik gis økt prioritet i Avinorsystemet slik at flyplassen ikke taper konkurransekraft til Sola og Torp. Kjevik har i dag utilfredsstillende rutenett og frekvenser.
- Sørlandet blir **forsøksregion for nye finansieringsmodeller for samferdselsprosjekter.** Landsdelen har allerede høstet erfaring med to OPS-prosjekter. Den foreslåtte ordningen i NTP om prioriterte prosjekter går ikke langt nok. Det foreligger en rekke alternative modeller for mer langsiktige samferdselsinvesteringer. Landsdelen ønsker å prøve ut en eller flere av disse slik at prosjekter kan gjennomføres sammenhengende og uten årlige, nasjonale budsjettvedtak for enkeltparseller.

VEKST MED REGIONAL BALANSE

Ved lanseringen av utvalget ble det fra regjeringen slått fast at det i dag skjer en ujevn regional utvikling i landsdelen og at "...veksten ikke kommer hele landsdelen til gode." Utvalget tar denne bekymringen på alvor og vil peke på at det må skapes robuste og varierte sysselsettingsmuligheter for alle, også utenfor kystbyene fra Kristiansand til Arendal. Gjennom næringsvekst og regionforstørring er dette mulig. Utvalget vil peke på tre delområder som trenger særlig oppmerksomhet: vest i Vest-Agder, øst i Aust-Agder og indre Agder.

Vest i Vest-Agder

Et nytt veisystem i Listerregionen er i ferd med å legge grunnlag for en større bo- og arbeidsmarkedsregion bundet opp til de fire sentraene Farsund, Flekkefjord, Liknes og Lyngdal. Befolkningsutviklingen er i ferd med å snu til det bedre. Samtidig er det stor optimisme i regionen knyttet til nye muligheter for smelteverkene, forestående satsing på kraftutbygging, tanker om balansekraft samt til verkstedindustriens evne til å kople seg til nasjonale og internasjonale leverandørkjeder innenfor olje- og gassvirksomhet. Utviklingen er likevel skjør og krever stimulerende tiltak for å kunne bli varig.

Lindesnesregionen er preget av særs svake levekår og dårlig egendekning av arbeidsplasser. Regionen er helt avhengig av å være koplet til det større arbeidsmarkedet i Kristiansandsregionen.

Utvalget foreslår at:

- **Et nytt likestillingsdirektorat**, dersom et slikt opprettes, lokaliseres til Mandal. Sørlandet har utfordringer på likestillingsfeltet. Mandal er stor nok og har tilstrekkelig sentral beliggenhet i landsdelen til å kunne være vertsby for et likestillingsdirektorat. Statlige kompetansearbeidsplasser er i særlig grad konsentrert til Oslo. Det er ingen grunn til at det skal være slik. Erfaring har vist at desentralisering av slike arbeidsplasser gir gode tilskudd til kompetanseutviklingen der de kommer, samtidig som virksomhetene det gjelder, raskt får tilgang på god og stabil arbeidskraft.
- Tiltaket "Skap agderskolen" kan konkretiseres også med utgangspunkt i behov og erfaringer i Lindesnes- og Listerregionen. Dette vil kunne bidra til å møte utfordringer som blant annet frafall i skolen, arbeidsledighet og tidlig uføre.
- Se også forslag til tiltak på under Samferdselsregionen Agder. Disse vil være av stor betydning for økt verdiskaping og næringsutvikling i denne regionen.

Øst i Aust-Agder

De østligste delene av landsdelen, som tilstøtende områder i Telemark, sliter med svak næringsstruktur, lav yrkesdeltakelse og dårlig befolkningsutvikling. Bosettingsmønsteret er i endring i regionen, og et nytt by-/regionsenter ved E18 er under utvikling på Brokelandsheia. Lokalt er det gjort mye for å støtte denne utviklingen. Sammenknytningen av Vestfold- og Sørlandsbanen er et viktig tiltak for landsdelen og vil forsterke Brokelandsheia som knutepunkt ytterligere.

Utvalget foreslår derfor at:

- Arbeidet med å knytte sammen Vestfold- og Sørlandsbanen bringes inn i NTP og forseres.
- Prosjekt "Skap agderskolen" kan konkretiseres også til denne regionen. Dette vil kunne bidra til å møte utfordringer som blant annet frafall i skolen, arbeidsledighet og tidlig uføre.
- Se også forslag til tiltak på under Samferdselsregionen Agder. Disse vil være av stor betydning for økt verdiskaping og næringsutvikling i denne regionen.

Foto: Olav Breen

Indre Agder

Det meste av nedre Setesdal og indre Agder øst og vest for Setesdal, med unntak av Sirdal, Åseral og deler av Åmli, er i dag innenfor akseptabel pendlingsavstand til kystbyene. For de midtre og øvre deler av Setesdal er situasjonen en annen, med unntak for Bykle. Her er næringsgrunnlaget svakt og folketallet fallende.

For indre Agder er opplevelsesnæringen spesielt viktig. Nærings- og handelsdepartementet skriver følgende om departementets satsing på reiseliv:

“Reiselivsnæringen er en av verdens raskest voksende næringer, og Norge har de beste forutsetninger for å ta sin del av den internasjonale veksten. Regjeringen har valgt reiseliv som en av fem satsingsnæringer sammen med energinæringen, de maritime og marine næringer og miljøteknologi.”

Utvalget foreslår at:

- Kommende samferdselsprosjekter utvikles med særlig henblikk på å skape ytterligere regionforstørring for mer robuste bo- og arbeidsmarkeder.
- Forsering av RV9 vil være særlig viktig for å styrke næringsgrunnlaget i Setesdal.
- Det initieres et prosjekt for å se nærmere på realiseringen av **et senter for immateriell kulturarv i Setesdal**. Det bør i den sammenheng vurderes om dette skal være en del av Nasjonalt kompetansesenter for opplevelsesnæringer, se forslag under Kompetanseregionen Agder.
- Det settes i gang en **utredning om muligheter for ny og kortere stamvei fra Oslo til Stavanger over Setesdal** og Sirdal. Et slikt tiltak kan bli et viktig nasjonalt prosjekt, og også det mest gjennomgripende tiltaket for å bringe Setesdal inn i en ny tid.
- Se også forslag til tiltak på under Samferdselsregionen Agder. Disse vil være av stor betydning for økt verdiskaping og næringsutvikling i denne regionen.

KAPITTEL 5

ØKONOMISKE OG ADMINISTRATIVE KONSEKVENSER

Nedenfor angis tiltakenes anslåtte kostnader og tilhørende administrative konsekvenser.

Tiltak	Administrative konsekvenser	Anslag for total kostnadsramme
Sørlandslab: ved UiA i samarbeid med regionalt næringsliv, UiA og regionale og lokale offentlige myndigheter.	Engangsinvestering i bygg og utstyr	150 mill. kroner
Eye-nettverkets bedriftsledede miljøutviklingsprogram.		20 mill. kroner
Nasjonalt innovasjonssenter for industrien i landsdelen. NCE NODE i samarbeid med UiA og relaterte fagmiljøer/NCEer i Ålesund, Kongsberg og Raufoss. Inkluderer også annen relevant industri.		20 mill. kroner
Nasjonalt Senter for kompetanse for kultur-næringene.		10 mill. kroner
Likeverdig finansiering av Universitet i Agder.		120 mill. kroner
Etablering av School of Engineering (SoE).	School-organisering av UiAs Fakultet for teknologi og realfag. Tilknytte noen tilstøtende disipliner.	10 mill. kroner
Økning på 2 500 studieplasser innenfor ingeniørutdanningen ved UiA.		40 mill. kroner
Universitetssykehus tilknyttet Sørlandet og UiA	Ny organisering og etablering.	
Pilotprosjekt for EVU-samfinansiering med økt statlig støtte.	Etablere ny ordning for EVU nasjonalt.	70 mill. kroner
"Skap agderskolen": samarbeidsprosjekt om økt kvalitet i skolen.		20 mill. kroner
Fullføring av E18 og E39 til firefeltstandard forseres i tråd det regionale veipartnerskapets krav		
RV 9 forseres etter målet "Gul stripe til Hovden"		
Sammenkopling av Vestfold- og Sørlandsbanen tas inn i NTP.		
Kjevik: økt rutenett og frekvenser.		
Nasjonal virkemiddelenhet for utvikling av infrastruktur og tjenester knyttet til utvikling av Smart Grid		20 mill. kroner
Pilotregion for et forsøk med samordnet virkemiddelbruk for innovasjon og næringsutvikling.	Frikobling fra etablerte rammeverk.	Ingen økonomiske konsekvenser
Agder blir forsøksregion for nye finansieringsmodeller for samferdselsprosjekter.	Frikobling fra etablerte rammeverk.	Ingen økonomiske konsekvenser
Senter for immateriell kulturarv i Setesdal		5 mill. kroner
Utrede ny stamvei Stavanger - Oslo		5 mill. kroner

Referanser – litteratur

Logo og hjemmeside for Sørlandsutvalget er utarbeidet av Birgitte Hodne.

www.sorlandsutvalget.no

- ADAPT. (2010). Kraftutveksling: En gjennomgang av karftutvekslingsprosjekter fra Agder i et samfunns- og privatøkonomisk perspektiv.
- Bjørnland, H. C., & Moen, E. R. (2011). Hvor avhengige er vi av oljen? Dagens næringsliv.
- Blomgren, A., Gjelsvik, M., & Holmen, A. K. (2011). Verdiskapingsevnen i norske storbyregioner 2011 (Vol. Rapport IRIS - 2011/159). Stavanger: IRIS.
- Cappelen, Å., Eika, T., & Prestmo, J. (2011). Redusert petroleumsaktivitet: En utfordring for norsk økonomi? Økonomisk analyse, Vol. 2/2011.
- Dæhlen, M., & Nyen, T. (2009). Livslang læring i norsk arbeidsliv. Resultater fra Lærevilkårsmonitoren 2009. Oslo: Fafo-notat 2009:22.
- Ekman, M. (2011). Learning regional innovation: Scandinavian models. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Furre, H., Mettevik, S., & Ørun, J. (2013). Konjunkturbarometeret for Agder - februar 2013. Kristiansand: Oxford Research.
- Isaksen, A. (2010). Innovasjonspolitik i et regionalt perspektiv (s. S. 113-134). Bergen: Fagbokforl.
- Isaksen, A., Karlsen, A., & Sæther, B. (2008). Innovasjon i norske næringer - et geografisk perspektiv. Bergen: Fagbokforlaget.
- Isaksen, A., & Normann, R. (2013). UiA + HiT? Delrapport 2: Næringsutvikling og funksjonell region. Kristiansand: Agderforskning: FoU-rapport nr. 3/2013.
- Jakobsen, E. W., Fjose, S., Mellbye, C., Grünfeld, L., & Blomgren, A. (2012). Eksport fra Norske regioner - Hvorfor så store forskjeller MENON-publikasjon 2/12 (Vol. 2/2012). Oslo: MENON Business Economics.
- Magnussen, M.-L. (2012). Likestilling på Agder 2000-2010 (Vol. Prosjektrapport nr. 1 / 2012). Kristiansand: Agderforskning.
- Meld. St. 12 (2012-2013), P. Perspektivmeldingen 2013.
- Meld. St. 13 (2012-2013), R. Ta heile Noreg i bruk.
- Meld. St. 18 (2012-2013). Lange linjer - kunnskap gir muligheter. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/kd/dok/regpubl/stmeld/2012-2013/meld-st-18-20122013.html?id=716040>.
- Meld. St. nr. 26 (2012-2013), N. n. t.-. Ny nasjonal transportplan 2014 - 2023.
- Normann (red), R., & Garmann Johnsen, H. C. (2012). Utfordringer og muligheter på Agder: Innspill til diskusjon om regional utvikling og regional planstrategi. Kristiansand: Agderforskning (Prosjektrapport 9/2012).
- NOU (2011:3). Kompetansearbeidsplasser - drivkraft for vekst i hele landet. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/krd/dok/nouer/2011/nou-2011-3.html?id=635173>.
- Oslo Economics. (2013). Geografisk fordeling av investeringer i riksvei: Oslo Economics.
- Reve, T., & Sasson, A. (2012). Et kunnskapsbasert Norge. Oslo: Universitetsforlaget.
- Røed, H., Skaaland, Å., Imenes, A. G., & Knudsen, J. P. (2011). Lister - Europas "grønnebatteri". Kristiansand: Agderforskning (Prosjektrapport nr. 5/2011).
- Thune, T., Brandt, E., Kaloudis, A., & Spilling, O. R. (2009). Kompetanse i norsk næringsliv: En utfordring for Innovasjon Norge? (Vol. RAPPORT 30/2009): NIFU STEP.

- Thune, T., & Pedersen, T. E. (2009). Samarbeid mellom høyere utdanningsinstitusjoner og energibransjen. Sammenlikning, drøfting og anbefalinger (Vol. RAPPORT 34/2009). Oslo: NIFU STEP.
- Vareide, K. (2012a). NHOs NæringsNM 2012.
- Vareide, K. (2012b). Sårbar eller Robust? Sårbarhetsindeksen 2012: En analyse av norske kommuners næringsmessige sårbarhet Notat 58/2012. Telemark: Telemarksforskning.
- Vibe, N., & Hovdhaugen, E. (2012). Spørsmål til Skole-Norge høsten 2012. Resultater og analyser fra Utdanningsdirektoratets spørreundersøkelse blant skoler og skoleeiere. (Vol. Rapport 47/2012). Oslo: NIFU.
- Wallevik, K., & Jørgensen, G. (2013). Krise, omstilling og vekst - regionalanalyse av Sørlandet. Kristiansand: Agderforskning. (FOU rapport ; 1/2003).
- Wilhelmsen, L., & Foyn, F. (2013). Innovasjon i norsk næringsliv 2008-2010. Oslo: SSB. (Rapporter ; 2012/46).

Aust- og Vest-Agder fylkeskommuner, Forsknings- og utviklingsstrategi for Agder. Vedtatt av fylkestingene 2009.

Aust- og Vest-Agder fylkeskommuner: Regionplan Agder 2020. Med overskudd til å skape. Vedtatt av fylkestingene 2010.

SØRLANDSUTVALGET

www.sorlandsutvalget.no